

The Advent and Consolidation of Movable-Type Printing in Mashhad (1902–1925 CE)

Mostafa La’l Shateri

Assistant Professor, Department of Archeology and History, Faculty of Literature and Humanities, University of Neyshabur, Neyshabur, Iran. E-mail: mostafa.lalshateri@neyshabur.ac.ir

Abstract

Objective: This article seeks to provide a comprehensive conceptualization of the role of Movable-Type printing houses in shaping the cultural, political, and media landscape of the city by examining the process of the introduction and consolidation of Movable-Type printing technology in Mashhad during the late Qajar period. Furthermore, it addresses the challenges of indigenization, the role of key actors, and the interactions between the Toos and Khorasan printing houses with local traditional institutions.

Methodology: The research employs a descriptive-analytical methodology, grounded in the collection and analysis of original archival documents and specialized library resources. Initially, financial records, contracts, correspondence, publications, and books pertaining to the Tus and Khorasan printing houses were purposefully collected and categorized. Subsequently, the amassed data was evaluated using a qualitative content analysis approach and comparative analysis. This process aimed to elucidate the trajectory of the technology's localization, the role of human networks, and the socio-cultural impact of typographic printing in Mashhad. This methodology has enabled a precise reconstruction of the introduction and consolidation of Movable-Type printing, clarifying the roles of technical and social factors in the formation and evolution of Mashhad's typographic industry during its first two decades.

Findings: The belated introduction of Movable-Type printing to Mashhad in 1902 CE saw the Tus and Khorasan printing houses act as primary agents in restructuring the city's print culture and information landscape. Through technical innovation and engagement with traditional institutions, these establishments successfully overcame the initial challenges. Typographic printing paved the way for significant developments, including the expansion of newspapers, a greater diversity of published content, and the proliferation of texts with predominantly political and social orientations. This printing paradigm, often reliant on local human capital and community networks rather than state support, played a fundamental role in creating a dynamic, modern communicative sphere for disseminating post-Constitutionalist ideas in Mashhad. The thematic diversity of the published works reflects this, demonstrating the proliferation of varied perspectives and the emergence of new intellectual discourses.

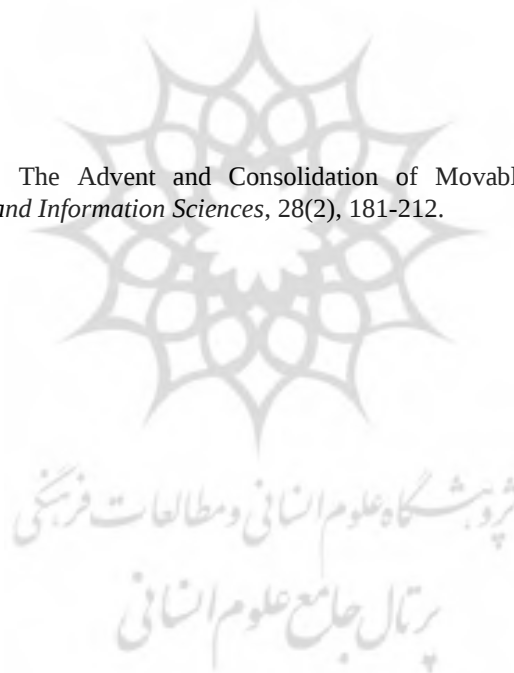
Conclusion: The transition from lithographic to Movable-Type printing in Mashhad was emblematic of the broader shift from tradition to modernity. The growing preference for Movable-Type printing, driven by the need to meet administrative and press requirements, accelerated transformations within the media landscape. With printing houses such as Toos and Khorasan at its forefront, Movable-Type printing emerged as a key element in the city's cultural, civic, and political developments, significantly influencing Mashhad's public discourse. These establishments played a pivotal role in shaping the public sphere and generating social criticism. This advent and consolidation formed an integral part of the larger process of cultural reconstruction, representing a confluence of technology, power, and identity on the path to modernization.

Keywords: Mashhad, Movable-Type, The Tus Printing House, The Khorasan Printing House

Article type: Research

How to cite:

La'l Shateri, M. (2025). The Advent and Consolidation of Movable-Type Printing in Mashhad (1902-1925 CE). *Library and Information Sciences*, 28(2), 181-212.

ARTICLE INFO

Article history:

Received: 22/07/2025

Received in revised form: 22/09/2025

Accepted: 29/09/2025

Available online: 22/09/2025

Publisher: Central Library of Astan Quds Razavi

Library and Information Sciences, 2025, Vol. 28, No.2, pp. 181-212.

© The author

ظهور و استقرار چاپ سربی در مشهد (۱۳۲۰-۱۳۴۴ق)

مصطفی لعل شاطری

استادیار، گروه باستان‌شناسی و تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه نیشابور، نیشابور، ایران. رایانامه: mostafa.lalshateri@neyshabur.ac.ir

چکیده

هدف پژوهش: این مقاله با هدف واکاوی فرآیند ورود و تثبیت فناوری چاپ سربی در مشهد اواخر دوره قاجار، تلاش دارد تا مفهوم‌سازی همه‌جانبه‌ای از نقش چاپخانه‌های سربی در شکل‌دهی فضای فرهنگی، سیاسی و رسانه‌ای شهر ارائه دهد. همچنین، چالش‌های بومی‌سازی و نقش فعالان و تعامل چاپخانه‌های طوس و خراسان با نهادهای سنتی محلی، مورد توجه قرار گرفته‌اند.

روش پژوهش: این پژوهش بر مبنای روش توصیفی-تحلیلی و با بهره‌گیری از منابع آرشیوی سامان یافته است. علاوه بر داده‌های کمی مرتبط با دوره فعالیت چاپخانه‌ها، زمینه‌یابی تاریخی جهت فهم نقش فرهنگی-اجتماعی مطبوعات و کتاب‌های منتشرشده در مشهد مورد توجه است. هدف از این رویکرد، ارائه تصویری جامع و مستند از ورود، استقرار و تأثیر چاپ سربی در مشهد دوره قاجار است؛ تصویری که می‌تواند الگویی برای مطالعات مشابه ارائه دهد.

یافته‌های پژوهش: با ورود دیرنگام چاپ سربی به مشهد (۱۳۲۰ق)، دو چاپخانه طوس و خراسان، به عنوان عاملی اصلی تجدید ساختار فرهنگ چاپ و اطلاع‌رسانی مشهد عمل نموده و توانستند با نوآوری فنی و تعامل با نهادهای سنتی، چالش‌های ابتدایی را رفع کنند. چاپ سربی زمینه‌ساز تحولاتی همچون: توسعه روزنامه‌ها، افزایش تنوع مطالب و انتشار متون با رویکردهای عمدتاً سیاسی و اجتماعی شد. این گونه از چاپ غالباً با اتکا بر سرمایه انسانی بومی و شبکه‌های محلی به جای حمایت‌های دولتی، نقش بنیادی در ایجاد فضای ارتباطی مدرن و پویا برای نشر اندیشه‌های پسامشروطه در مشهد داشت، چنان که تنوع درون‌مایه‌های آثار نمایانگر گسترش نگرش‌های گوناگون و شکل‌گیری گفتمان‌های جدید است.

نتیجه‌گیری: عبور از چاپ سنگی به سربی در مشهد نماد گذار از سنت به مدرنیته بود. اقبال به چاپ سربی در راستای پاسخ به نیازهای اداری و مطبوعاتی، موجب تسریع تحولات رسانه‌ای شد. چاپ سربی با محوریت چاپخانه‌های طوس و خراسان به مثابه یکی از عناصر اصلی تحولات فرهنگی، مدنی و سیاسی، بر گفتمان جمعی مشهد تأثیر نهاد، چنان که این چاپخانه‌ها در شکل‌گیری فضای عمومی و تولید انتقادات اجتماعی نقش کلیدی ایفا کردند. این ظهور و استقرار، بخشی از فرآیند بازسازی فرهنگی و تلفیق فناوری، قدرت و هویت در مسیر مدرنیزاسیون بود.

کلیدواژه‌ها: مشهد، چاپ سربی، چاپخانه طوس، چاپخانه خراسان

نوع مقاله: پژوهشی

استناد:

لعل شاطری، مصطفی (۱۴۰۴). ظهور و استقرار چاپ سربی در مشهد (۱۳۲۰-۱۳۴۴ق). *کتابداری و اطلاع‌رسانی*، ۲۸ (۲)، ۱۸۱-۲۱۲.

تاریخچه مقاله:

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۴/۳۱ تاریخ ویرایش: ۱۴۰۴/۰۶/۳۱ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۷/۰۷ تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۱۲/۱۸
ناشر: کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی
کتابداری و اطلاع‌رسانی، ۱۴۰۴، دوره ۲۸، شماره ۲، شماره پیاپی ۱۱۰، صص. ۱۸۱-۲۱۲.

© نویسنده

مقدمه

نخستین تحول چشمگیر جهانی در حوزه چاپ حدود ۱۴۴۰م (۸۴۰ق) توسط یوهانس گوتنبرگ صورت پذیرفت. او جهت سامان‌دهی به کلیه کارهای پراکنده در زمینه چاپ، اقدام به تولید دستگاه چاپ سربی کرد (فبور^۱، ۱۹۷۶، ص. ۱۱). پس از آن، استفاده از واژه چاپ برای نخستین بار و بهره‌گیری از دستگاه‌های ابتدایی آن در ایران، مقارن با حکمرانی گیخاتو (۹۳ق) و با الگوبرداری از چین و در راستای برطرف‌سازی مشکلات مالی حکومت بود. از این رو، چاپ پول کاغذی در تبریز آغاز با نام «چاو» در اداره یا کارخانه‌ای به نام «چاوخانه» تولید و منتشر شد که در اندک زمانی این پول منسوخ شد (جان^۲، ۱۹۷۰، ص. ۱۲۳). در دوره صفویه، مدرسه جلفای اصفهان به همت خلیفه خاچاطور کیساراتسی^۳ (۱۰۵۶-۹۹۸ق)، در راستای پیشبرد نهضت تجدید حیات ارامنه تأسیس شد. راهبان در این مدرسه اجتماع و به مطالعه و آموزش کتب مقدس و مباحث فلسفی و تربیتی مشغول بودند. در این زمان خاچاطور به عنوان رهبر مذهبی ارامنه نخستین چاپخانه ابتکاری را ابداع و چندین کتاب منتشر نمود (۱۰۴۸ق). پس از او برای مدتی این چاپخانه تعطیل شد، اما دو تن از ارامنه علاقه‌مند به حوزه چاپ به نام‌های هوانس جوغایتسی^۴ (در ۱۰۵۵ق) و استپانوس جوغایتسی^۵ (در ۱۰۹۷ق) به بازگشایی چاپخانه سربی در جلفای نو پرداختند، اما پس از چاپ چند اثر به صورت محدود، این چاپخانه مجدد تعطیل شد (اصلانیان، ۱۳۹۹، ص. ۱۶-۱۸). همزمان با ارمنیان و شاید کمی زودتر از آنان، سایر مسیحیان همچون کارملیت‌ها نیز در تلاش برای ورود چاپ به ایران، مبنی بر علاقه شاه‌عباس اول، یک دستگاه چاپ با وساطت جان تادئوس^۶ در ۱۰۳۳ق از رم ارسال و بنا به دلایلی نامعلوم، با تأخیر در ۱۰۳۹ق وارد اصفهان شد، اما موارد استفاده آن به صورت دقیق تاکنون مشخص نشده است. باید توجه داشت که رشد چاپ در ایران عصر صفوی مبنی بر رویکرد شاه و از سویی دیگر، کشاکش و اختلاف سلیقه در میان فعالان چاپ در این زمان همچون ارامنه و دیگر اصناف مرتبط با تولید آثار مکتوب نظیر خوشنویسان، موجب قبض و بسط‌هایی در آغاز به فعالیت صنعت چاپ شد (فلور^۷، ۱۹۸۰، ص. ۳۷۰؛ خانباقی^۸، ۲۰۰۶، ص. ۱۳۴) و متعاقباً خواسته یا ناخواسته، موجب تأخیر در فراگیری جریان چاپ را در ایران به همراه داشت^۹.

1. Febver

2. Jahn

3. Khachatur Kesaratsi

4. Hovannes Jughayetsi

5. Stepanos Jughayetsi

6. John Thaddeus

7. Floor

8. Khanbaghi

۹. برای مطالعه چند نمونه از گزارش‌های شاهدان عینی، ر.ک: (شاردن، ۱۳۷۲، ص. ۸۵۶/۲؛ تاورنیه، ۱۳۸۳، ص. ۲۶۷؛ دلاواله، ۱۳۷۰، ص. ۲۵۹).

در دوره افشاریه، جان پینکرتون^۱ و جوناس هانوی^۲ در یادداشت‌های سفرشان به ایران آورده‌اند که با بهره‌گیری از چندین دستگاه چاپ در ایران، جزوه‌های مختلف به زبان لاتین و عربی منتشر می‌شده است. همچنین، در ۱۱۵۳ق به دستور نادرشاه، چندین کشیش اروپایی و ارمنی چندین جزوه مربوط به مسیحیت را به عربی و فارسی ترجمه و توسط دستگاه‌های چاپ کوچکی، منتشر گردید. همچنین در دوره زندیه (۱۱۹۹ق) یک دستگاه چاپ از بندر بوشهر به ایران وارد شد (مولانا، ۱۳۸۵، ص. ۲۹-۳۰؛ محبوبی‌اردکانی، ۱۳۷۰، ص. ۲۱۱/۱)، اما اطلاعات دقیقی از موارد استفاده و نحوه فعالیت آن در دسترس نیست و گاه در اصل این گزارش تردیدهایی وارد شده است. در مجموع از زمان اختراع گوتنبرگ تا ورود صنعت چاپ به ایران در ۱۲۳۳ق، وقفه‌ای حدوداً چهار قرن ایجاد شد. مهمترین دلایل آن را می‌توان عدم بهره‌گیری چاپ در کشورهای همسایه، عدم تمایل حاکمان وقت به گسترش علم، بی‌سوادی عامه مردم، دشواری بومی‌سازی صنعت چاپ و عدم توجه اقتصادی دانست (رفاعی، ۱۴۱۴، ص. ۴۳). علاوه بر این، از دیگر دلایلی که مسلمانان را از پذیرش چاپخانه بازداشت، وابستگی آنان به سنت حفظ و انتشار دانش به صورت شفاهی بود. دلیل دیگر باورهای ذهنی مبنی بر رویکرد اعتقادی بود، چنان که آنان استفاده از دستگاه چاپ ابداع شده توسط کافران را با کراهت می‌پذیرفتند، اما به تدریج حامیان رشد و پیشرفت علم و دانش و از سویی حکمرانان، با مشاهده اثرات مفید چاپ در اروپا، از این ابزار نه تنها برای اصلاحات اجتماعی و گسترش دانش، بلکه برای ارتقاء آموزه‌های اسلامی بهره‌بردار کردند^۳ (رابینسون^۴، ۱۹۹۳، ص. ۲۳۳-۲۳۵؛ آقیل^۵، ۲۰۰۹، ص. ۱۰-۱۱).

آغاز ورود رسمی و جدی چاپ سربی به ایران را می‌توان در دوره قاجار و به واسطه تلاش‌های عباس میرزا نایب‌السلطنه، دانست که دیدگاهی نوینی به کسب علوم و فنون غربی داشت. بر این اساس، از سوی او در ۱۲۳۳ق شخصی به نام زین‌العابدین تبریزی مأمور فراگیری فن چاپ و تأسیس نخستین چاپخانه در تبریز شد و نخستین کتاب، با عنوان رساله جهادیه (۸۴ صفحه، مجموعه‌ای از فتاوی علمای شیعه برای حضور مردم در جنگ‌های ایران و روسیه) اثر میرزا بزرگ قائم‌مقام، در همان سال منتشر شد (مارزلف^۶، ۲۰۰۲، ص. ۲۵۱). از دیگر اقدامات نایب‌السلطنه، اعزام دانشجویان برای کسب علوم و فنون، به کشورهای اروپایی بود، چنان که در ۱۲۳۰ق گروهی را برای تحصیل به اروپا اعزام کرد. در میان پنج دانش‌آموز اعزامی به انگلستان، میرزا صالح شیرازی برای فراگیری زبان و مترجمی قرار داشت (شهواری^۷، ۲۰۲۰، ص. ۵۵۴)، اما او مبنی بر علائق شخصی و

1. John Pinkerton

2. Jonas Hanway

۳. برای مطالعه یک پژوهش در زمینه دیدگاه اولیه مسلمانان به صنعت چاپ و رویکردهایشان نسبت به آن، ر.ک: (پرودفوت، ۱۹۹۷).

4. Robinson

5. Aqeel

6. Marzolph

7. Shahvar

مشاهدات گسترده، فراگیری چاپ را داوطلبانه آغاز کرد. میرزا صالح چند ماه قبل از بازگشت، یک دستگاه چاپ تهیه و آن را در ۱۲۳۵ق به ایران آورد (شیرازی، ۱۳۶۴، ص. ۳۴۴-۳۴۵؛ ۳۵۳). به احتمال فراوان، این تلاش آگاهانه را می‌توان در راستای نگرش نایب‌السلطنه مبنی بر دست یافتن به فناوری‌های جدید دانست (گرین^۱، ۲۰۱۰، ص. ۴۸۱). زین‌العابدین تبریزی پس از چند سال فعالیت در تبریز و انتشار آثار متعدد، در ۱۲۴۰ق به واسطه کسب مهارت و اشتها در زمینه چاپ، از سوی فتح‌علی‌شاه برای ادامه فعالیت به تهران دعوت شد. او در تهران با منوچهرخان گرجی معتمدالدوله (متوفی ۱۲۶۳ق) آشنا و با پشتیبانی و کوشش او کتاب‌های متعددی چاپ کرد که به نام معتمدالدوله، به چاپ «معمدی» مشهور شد^۲ (مارزلف، ۲۰۰۷، ص. ۲۰۹). شایان ذکر است که دوران فعالیت چاپخانه‌های سربی شامل دو دوره بود (۱۲۳۳-۱۲۷۳ق، ۱۲۹۱-۱۳۴۳ق)^۳. یافته‌های جدید حاکی از آن است که هرچند دوره اول تا ۱۲۷۳ق ادامه داشت، اما از ۱۲۶۹ق فعالیت چاپخانه‌های سربی بسیار محدود و چاپ سنگی در حال جایگزینی بود (بابازاده، ۱۳۷۸، ص. ۲۵). پژوهش حاضر در پی پاسخ به این پرسش است که با توجه به تحولات چاپ سربی در ایران، ظهور و استقرار چاپ سربی در مشهد به مثابه یکی از مراکز غیرکانونی حوزه نشر به چه صورت بود و متعاقباً با نگاهی جامع مبنی بر منابع آرشیوی، فعالان و تولیدات این حوزه را مورد شناسایی و بررسی قرار دهد.

پیشینه پژوهش

در حوزه تاریخ چاپ ایران، تاکنون کانون‌هایی همچون تبریز، تهران و اصفهان مورد بررسی قرار گرفته است. در این بین، سایر شهرها که ورود صنعت چاپ در آن‌ها با تأخیر همراه و متعاقباً با خلأ اطلاعاتی توأم بوده، مورد توجه جدی پژوهشگران قرار نداشته است. مشهد را می‌توان از جمله گروه اخیر دانست که با وجود اشتها فرهنگی، تاکنون به صورت جامع و کامل و مبنی بر کلیه شواهد در دسترس به آغاز چاپ سربی در آن به مثابه یکی از مظاهر نوظهور در دوره قاجار پرداخته نشده است. با این حال، نخستین پژوهش در زمینه چاپ سربی مشهد در حدود پنج دهه گذشته، توسط قدس (۱۳۵۱) در پایان‌نامه‌ای با عنوان «چاپخانه‌ها و گراورسازی‌های مشهد» صورت پذیرفت که در آن به بررسی تاریخ چاپ سربی با رویکرد ویژه به دوره پهلوی پرداخته شده است. پس از آن الهی (۱۳۷۹) در کتاب *روزنامه و روزنامه‌نگاری در خراسان: از آغاز تا شهریور ۱۳۳۰ش و شهوازی بختیاری (۱۳۸۳)* در کتاب *نام‌ها و نامه‌ها: روایتی از روزنامه‌ها روزنامه‌نگاران خراسان در دوره قاجاریه* ضمن

1. Green

۲. بیشتر آثار تولیدی تبریز و تهران در یک دهه اول فعالیت چاپ سربی، شامل کتاب‌های دارای رویکرد دینی همچون قرآن، حدیث و آثار مذهبی مورد توجه عامه بود و در مواردی انتشار کتاب‌های علمی مدنظر قرار داشت (گرین، ۲۰۰۹، ص. ۲۱۵).

۳. دو دهه پس از پایان دوره اول، استفاده از چاپ سربی مجدد آغاز شد و این احیا به واسطه خریداری یک دستگاه چاپ سربی از استانبول از سوی ناصرالدین‌شاه در سفر به فرنگ (۱۲۹۰ق) بود و انتشار *روزنامه سفر فرنگستان* (۱۲۹۱ق) را می‌توان شروع دوره دوم چاپ سربی قلمداد کرد (مارزلف، ۲۰۰۲، ص. ۲۶۲).

معرفی نشریات خراسان، اشاره‌ای بسیار گذرا و تا حدودی ناقص به حیات چاپ سربی در مشهد داشته‌اند. همچنین مقالاتی مروری و پراکنده و بسیار مختصر ضمن معرفی برخی نشریات و تاریخ روزنامه‌نگاری مشهد، به چاپ سربی صرفاً در حد اشاره چند سطری پرداخته‌اند که آن نیز عموماً با اطلاعات دقیق و صحیح همراه نیست. در جدیدترین پژوهش، نجف‌زاده (۱۴۰۳ش) در کتاب *پیشگامان اقتصادی و کارآفرینی در مشهد*، ضمن معرفی میر مرتضی موسوی (قرباغی)، به سایر فعالیت‌های او اشاره داشته و بخشی کوتاه و گذرای را به چاپخانه طوس اختصاص داده است. مبنی بر پیشینه مذکور تاکنون پژوهشی مستقل به ورود چاپ سربی به مشهد و دو دهه آغازین فعالیت آن و آثار منتشر شده در این هنگام به صورت منسجم و تخصصی نپرداخته است.

روش پژوهش

روش پژوهش توصیفی-تحلیلی و بر پایه گردآوری و تحلیل اسناد اصیل آرشیوی و منابع کتابخانه‌ای تخصصی است. ابتدا اسناد مالی، قراردادهای، نامه‌ها، نشریات و کتاب‌های مرتبط با چاپخانه‌های طوس و خراسان به صورت هدفمند گردآوری و دسته‌بندی شد. در مرحله بعد، داده‌های گردآوری‌شده با رویکرد تحلیل محتوای کیفی و مقایسه تطبیقی، مورد ارزیابی قرار گرفت تا روند بومی‌سازی فناوری، نقش شبکه‌های انسانی و تأثیرات اجتماعی و فرهنگی چاپ سربی در مشهد مشخص شود. این روش، امکان بازسازی دقیق سیر ورود و استقرار چاپ سربی و تبیین نقش عوامل فنی و اجتماعی در شکل‌گیری و تحول صنعت چاپ سربی مشهد در دو دهه آغازین را فراهم ساخته است.

چاپ سربی مشهد

فعالیت چاپ در مشهد، با تأسیس یک چاپخانه سنگی واقع در صحن جدید (آزادی) به عنوان یکی از زیرمجموعه‌های فرهنگی آستان قدس رضوی با حمایت مؤتمن‌الملک، متولی وقت، در ۱۲۹۴ق با انتشار منتخب *القصاید* اثر راقم مشهدی، آغاز شد. پس از آن سایر چاپخانه‌های سنگی که غالباً شخصی بودند در مشهد تأسیس شدند. با این حال اطلاعات گسترده‌ای از آن‌ها در دست نیست و صرفاً اطلاعاتی از چاپخانه آستانه وجود دارد، اما وجه مشترک تمامی آن‌ها، صرفاً انتشار کتاب بود (لعل شاطری، ۱۴۰۱ب، ص. ۶۶، ۶۸). مشهد که دیرنگام به حوزه چاپ ورود یافته بود، ادوار گوناگون حیات چاپ را متمایز از سایر کانون‌های چاپ همچون تهران و تبریز تجربه کرد. به این معنا که در دوره دوم چاپ سربی، مشهد چاپ سنگی را تجربه کرد و این در حالی بود که موج تحولات، چند دهه بعد مشهد را نیز تحت تأثیر قرار داد و دیگر چاپ سنگی پاسخگوی نیازهای فزاینده چاپ کتاب نبود. به عنوان نمونه، نیازهای چاپی مجموعه آستان قدس رضوی (اعلان‌ها، فرم‌ها، اوراق اداری و غیره) به چاپخانه‌های سربی نوپا واگذار می‌شد. گویا چاپ سنگی و خروجی‌های آن، چندان کاربردی و مورد

توجه متولیان بخش‌های اداری آستانه نبود و در این بین به پیروی از شیوه رایج در تهران، چاپ سربی مورد استقبال قرار گرفت (لعل شاطری، ۱۴۰۳، ص. ۹).

بر اساس اندک شواهد موجود، اولین چاپخانه سربی مشهد از راه تفلیس وارد شد و کارکنان آن ترک‌تبار بودند، چنان که اصطلاحات ترکی همچون رازبور (بهم‌زدن)، لینیک (حاشیه)، رامکا (چهارچوب) و غیره از سوی آنان در مشهد رواج یافت و حتی اسباب و ادوات مورد استفاده تا مدت‌ها در این شهر به همان اسامی روسی رایج و معمول بود (طارمی، ۱۳۳۷، ص. ۴۹). پیش از ورود نخستین دستگاه چاپ سربی به مشهد، تلاش برای تبلیغ مزایا و متعاقباً به کارگیری این‌گونه از چاپ جهت توسعه و سرعت بخشی به انتشار از طرق مختلف صورت پذیرفت، چنان که یکی از آن‌ها چاپ مقالاتی در مطبوعات بود. به عنوان نمونه نشریه ادب، نخستین نشریه مشهد، در ۱۳۱۸ق چنین آورده است: «پس خاصیت مطبعه سربی را به شما عرض کنم شاید بعد از اطلاع به منافع آن درصدد آوردنش برآیید. اولاً با وجود مطبعه سربی می‌توانیم در هر یک از بلد و امصار مملکت ایران کتاب‌های علمی و صنعتی از تراجم فضلالی عصر به طبع رسانیده، دایره تجارتی تشکیل دهیم. ثانیاً از همین کتب در هر نقطه کتابخانه‌ای عمومی یا خصوصی مرتب سازیم. ثالثاً هر روزه و هر هفته جراید مبسوطه منتشر ساخته، ملت محترم را از قید منت اجانب آزاد کنیم. رابعاً علوم خارجه را به دستیاری دانایان زمان به زبان فارسی ترجمه ساخته [و سپس منتشر نماییم]» (ادب، ۱۳۱۸، ص. ۴۶/۶).

به احتمال فراوان، نخستین کاربرد اساسی و اصلی چاپ سربی در مشهد، چاپ نشریات بود. فعالیت مطبوعات ایران در ۱۲۵۳ق با انتشار کاغذ/خبر در تهران و زیر نظر دولت و پس از چند دهه در دیگر شهرها، آغاز و ادامه یافت. در این بین انتشار روزنامه/دب به شیوه چاپ سنگی در ۱۳۱۸ق به مدیریت ادیب‌الممالک فراهانی در مشهد سرآغاز روزنامه‌نگاری رسمی در این شهر بود و مشهد مبدل به چهارمین شهر ایران گردید که پس از شهرهای تبریز، شیراز و اصفهان، صاحب روزنامه به زبان فارسی شد (شهباز بختیاری، ۱۳۸۳، ص. ۱۴). در عصر ناصری، نشریات دولتی و خصوصی با دریافت مجوز از وزارت انطباعات تأسیس و محدود به ممیزی اداره دارالطباعة مبارکه بودند و تا حد گسترده‌ای جوانب استبداد خودکامه دولتی در آن رعایت میشد^۱، اما در بحبوحه مشروطه‌خواهی^۲ و سپس با امضای فرمان مشروطیت از سوی مظفرالدین‌شاه (۱۳۲۴ق) و متمم آن توسط محمدعلی‌شاه، ورود مطبوعات به دوره‌ای جدید بود. با فرار محمدعلی شاه و جلوس احمدشاه (۱۳۲۷ق)، انتشار جراید رونق یافت (لعل شاطری، ۱۴۰۰، ص. ۷۰؛ ۷۴-۷۵). در این بین، تقارن ورود صنعت چاپ سربی به عنوان

۱. مقامات رسمی حکومت قاجار به سرعت مطبوعات را به مثابه ابزاری برای سیاستمداری حکومتی دریافتند؛ ابزاری برای توسعه یک گفت‌وگو امپراتورانه و سپس ملی که منافع ایران را در عرصه جهانی پیش ببرد (امین، ۲۰۱۵، ص. ۲۶۹-۲۷۰).

۲. این نشریات برای نشر برخی ایده‌های سیاسی مورد استفاده بود و روزنامه‌نگاری سیاسی توسعه قابل توجهی یافت (برجسته، ۲۰۰۷، ص. ۴۵۰).

عاملی محرک برای رشد و توسعه در عرصه آثار مکتوب به ویژه مطبوعات بود. بنا به گزارش *ایران سلطانی* مورخه ۲۵ ربیع‌الاول ۱۳۲۵ق: «از نتایج ابتهاض عقلانی و جنبش و بیداری ناگهانی اهالی ایران که در هرجا که سر برداشته به وسایل ترقی پرداخته و نخستین باب ترقی را ترویج و توسعه دایره شناخت معارف شناخته، این است که در ارض اقدس خراسان به تازگی چند باب مطابع چاپ سنگی و حروفی معتبر دایر گشته و دو سه جریده مفیده احداث شده است [...]» (ایران سلطانی، ۱۳۲۵، ص. ۳/۳). هر چند در زمینه آغاز به فعالیت چاپ سربی در مشهد اطلاعات بسیار اندک و مبهمی وجود دارد، اما آنچه مشهود است، تحت تأثیر مستقیم فعالیت دو چاپخانه اصلی، طوس و خراسان، قرار داشت و صرفاً در اواخر دوره قاجار بود که سایر چاپخانه‌ها همچون نور و اتحاد تأسیس و آغاز به فعالیت کردند، اما از آن‌ها نیز اطلاعات بسیار اندکی برجای مانده است.

چاپخانه طوس

در زمینه آغاز به فعالیت چاپ سربی مشهد اطلاعات بسیار اندک و مبهمی وجود دارد، اما بر اساس شواهد موجود، چاپخانه طوس، نخستین چاپخانه سربی در مشهد محسوب می‌شود. این چاپخانه با انتشار روزنامه *بشارت* در ۱۳۲۴ق با مدیریت میر مرتضی موسوی آغاز به فعالیت کرد: «[...] چاپخانه سربی نوبنیاد دارالطباعة طوس با حروف نسبتاً تازه و با مطبوعات باکو به طبع می‌رسید. این چاپخانه را یکی از ایرانیان مقیم ترکستان و قفقاز به اسم میر مرتضی موسوی که در روسیه به صنعت چاپ آشنا شده بود در مشهد تأسیس کرد و به انتشار روزنامه‌های *بشارت* و *خورشید و خراسان و طوس و نوبهار* رونقی بخشید و همو با تغییر نام خانوادگی سال‌ها در خراسان ناشر روزنامه‌های مشهد بود» (محیط‌طباطبایی، ۱۳۶۶، ص. ۱۳۲). زایش چاپ سربی را می‌توان با تلاش‌ها و پیگیری‌های میر مرتضی موسوی (معروف به: الموسوی، روئین‌تن، قره‌باغی/فرزند میرمحمد از مهاجران قفقازی با خاستگاه قره‌باغ و تبعه روسیه) مقارن دانست.^۱ او از ایرانیان مقیم ترکستان و قفقاز و در جوانی به روسیه رفت و در صنعت چاپ مشغول به کار شد و امور فنی مربوط به چاپ و صفحه‌بندی را آموخت. در بازگشت به مشهد یک دستگاه چاپ سربی را از اسکندر روسی خریداری به همراه آورد و دارالطباعة طوس (مطبعة طوس) را در ۱۳۲۰ق، در کاروانسرای ملک، واقع در خیابان نادری تأسیس کرد. این چاپخانه با حروف نسبتاً تازه و رایج در مطبوعات باکو کار می‌کرد و تا ۱۳۱۳ش با ۱۸ کارمند و نشر ۲۰ هزار ورق در روز بالاترین توان چاپ در مشهد را داشت. چاپخانه طوس پس از مدتی به جنب حمام سر سوق واقع در بازار منتقل شد. در دوران فعالیتش، علاوه بر فرم‌های خام و اعلان‌ها و موارد مشابه^۲، مهمترین نشریات و کتاب‌های تولیدی مشهد در چاپخانه او به

۱. شاید بتوان او را همان فردی دانست که به گزارش رجب طارمی، نخستین دستگاه چاپ سربی را به مشهد وارد کرد.

۲. در اعلانی به مورخه ۱۶ ربیع‌الاول ۱۳۳۸ق چنین آمده است: «کارت‌های اعلا. به تازگی کارت ویزیت‌های اعلا بزرگ و کوچک: نقشه‌دار، دور طلایی، کنگره، ژنرالی، پوست‌ماری، کارت تعزیه، کارت عروسی، کارت شیک زنانه، کارت گلی زنانه از خارج وارد شده است. طالبین زود است به دفتر مطبعة طوس رجوع نمایند» (شرق ایران، ۱۳۳۸، ص. ۴/۴۱).

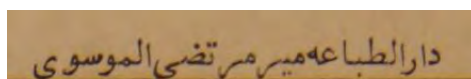
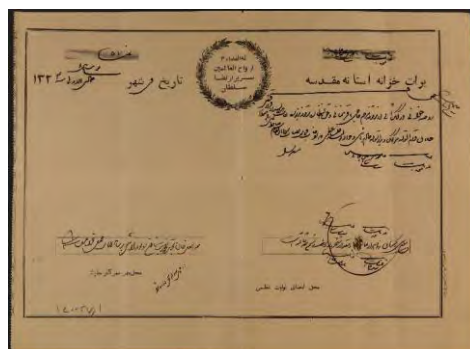
انتشار یافت و در این بین نشریات طوس و نوبهار مدت‌ها با هزینه و به همت او چاپ و منتشر می‌شد. میر مرتضی موسوی علاوه بر امور فرهنگی^۱ در مسائل اجتماعی و سیاسی فعال بود. پس از سرکوبی کلنل پسیان، روئین‌تن را در ۱۳۴۰ق به همراه ۷۵ نفر از شخصیت‌های خراسانی دستگیر کردند. او، شیخ احمد بهار و سید محسن مشکان طبسی جزو ۱۲ نفری بودند که به اعدام محکوم شدند، اما سرانجام پس از مدتی حبس، رهایی یافتند. موسوی از جمله عناصری بود که از سوی سرکنسولگری انگلیس در مشهد، نامطلوب تشخیص داده شده بودند و در ۹ رجب ۱۳۴۱ق از سوی سرکنسولگری انگلیس، حکم دستگیری او به جرم فعالیت‌های بلشویکی صادر شد. سرانجام پدر صنعت چاپ سربی مشهد پس از سال‌ها چاپخانه‌داری در ۶ مرداد ۱۳۲۳ش در مشهد درگذشت^۲ (شهواری بختیاری، ۱۳۸۳، ص. ۱۰۱-۱۰۲، ۲۲۸-۲۲۹؛ نجف‌زاده، ۱۴۰۳، ص. ۵۱-۵۸).

چاپخانه طوس در رقابت با سایر چاپخانه‌های مشهد^۳ با مراکز خصوصی و دولتی فراوانی در تعامل بود (کمام، ۴۹۳/۶/۱۸/۳۹/۶: ۴-۱)، اما مهمترین مرکز را می‌توان آستان قدس رضوی دانست. موسوی با آغاز فعالیت در عرصه چاپ، طی قراردادی، عهده‌دار تأمین نیازهای چاپی آستان قدس رضوی شد، چنان که در نخستین سند مربوط به این جریان، برخورداری از سر صفحه چاپی (متعلق به ۱۳۲۴ق) که یک برات خزانه آستانه مقدسه است، نام مدیر این چاپخانه (دارالطباعة میر مرتضی الموسوی) در حاشیه سمت راست آن مشاهده می‌شود (تصویر ۱). در سندی مشابه مربوط به ۱۳۲۶ق مجدد براتی با همان شیوه، چاپ شده از سوی چاپخانه طوس به سفارش آستان قدس رضوی وجود دارد که نشانگر ادامه تعامل این دو مرکز است (ساکماق، ۱۹۹۶: ۲). این روابط در سال‌های بعد همزمان با دوران فعالیت چاپخانه سنگی آستانه نیز جریان داشت (ساکماق، ۲۲۱۸، ص. ۳، ۵؛ ۲۲۳۰۹، ص. ۳)، چنان که از ۱۳۳۲ق اسنادی در زمینه قبض‌های مربوط به خرید آستان قدس رضوی از چاپخانه طوس توسط حاجی ناظم دفتر آستان قدس رضوی وجود دارد (ساکماق، ۴۴۵۰۶، ص. ۴-۱).

۱. به عنوان نمونه در آغاز صفر ۱۳۲۹ق درخواست اجازه تأسیس پرده «تئاتر سینموتگراف» کرد و سرکنسول روسیه در مشهد برای کسب اجازه، این درخواست را نزد والی خراسان ارسال کرد که به وزارت داخله ارجاع شد و از آنجا به اطلاع وزارت خارجه رسید تا پس از ملاحظه در این تصمیم گرفته شود و نتیجه به والی خراسان ارسال شود. میرمرتضی، ماشین سینما را در یکی از سفرهایش از روسیه خریداری و آن را در یکی از دکان‌های معروف به صاحب‌دیوانی، متعلق به آستان قدس رضوی، دایر کرد (نجف‌زاده، ۱۳۹۲، ص. ۸۸).

۲. پس از میرمرتضی، فرزند ارشدش، مجید، عهده‌دار مدیریت چاپخانه طوس و صاحب‌امتیاز روزنامه طوس شد (ساکما، ۳۶۶۷۱/۳۱۰، ص. ۱-۳).

۳. به عنوان نمونه در اعلانی چنین آمده است: «به عموم ادارات و تجارتخانه‌های خراسان و مدیران جراید اعلان می‌دارد که محض رفاهیت حال ارباب رجوع اداره مطبعه طوس از این تاریخ قیمت طبع اوراق را تومانی پنج هزار تخفیف داده به طبع می‌رساند. برای اداره‌جات دولتی که سالیانه کار اداره را به مطبعه رجوع فرمایند تخفیف فوق‌العاده داده می‌شود. جهت اطلاع عموم اعلان دارد که همه جور کاغذ و پاکت‌های اعلا بزرگ و کوچک در مطبعه به فروش می‌رسد. به تاریخ ۲۹ شهر رجب‌المرجب ۱۳۳۳ (مدیر مطبعه طوس) میر مرتضی موسوی» (آگاهی، ۱۳۳۳، ص. ۴/۴۴).

تصویر ۱. نخستین برات چاپی (ساکماق، ۱۴۰۰: ۲۷)

تصویر ۲. نمونه سربرگ چاپخانه طوس (ساکماق، ۱۳۶۲: ۳)

ناکارآمدی نسبی چاپ سنگی، موضوعی دیگر بود که موجب اقبال فعالان فرهنگی به چاپ سربی و متعاقباً چاپخانه طوس شد. محمدصادق تبریزی (معتد السلطان)، صاحب‌امتیاز و مدیرمسئول نشریه خورشید، درباره تغییر شیوه چاپ سنگی به سربی پس از پنج شماره از نشریه در ۱۳۲۵ق چنین آورده است: «جمعی از هواخواهان معارف و مروجین جراید که در ترقی و پیشرفت مطبوعات همت و اقدام در تکمیل نواقص آن‌ها دقت

و اهتمامی می‌فرمایند طبع خورشید را در مطبعه سنگی صلاح ندانسته تبدیل او را به مطبعه حروف سربی که امروزه معمول و متداول مطبوعات بلاد متمدنه است اظهار و اصرار می‌فرمودند و دلایل چندی هم در اثبات فرمایشات خود اقامه می‌فرمودند از قبیل درشتی خط و عدم گنجایش غالب مطالب این هفته در هفته آینده منتشر می‌شود و این مطبعه سنگی هم که داریم از هر جهت ناقص است. از این طرف یک مطبعه سربی در این شهر داریم آن هم از حیث حروف و استاد حروفچین کامل متعدد و غیره بعض نواقص دارد که به طور دلخواه معارف‌پرستان از عهده بر نمی‌آید. باز خداوند به جناب آقا میر مرتضی مدیر مطبعه طوس توفیق بدهد که این مطبعه را دایر کرده است. عنقریب سایر نواقص او نیز کامل شود تا ما نیز بتوانیم چنانچه شایسته است از عهده این خدمت برابیم. عجالتاً از نمره ششم وضع روزنامه را تغییر داده در مطبعه سربی در کاغذ اعلی به طبع رسانیده رضای خاطر مشترکین عظام را منتظریم [...]» (خورشید، ۱۳۲۵، ص. ۱/۶).

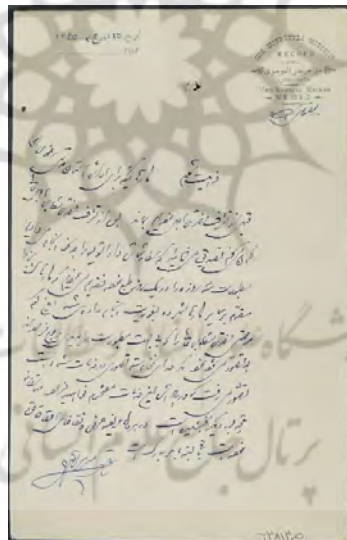
چاپخانه طوس تا سال‌های پایانی دوره قاجار همچنان یکی از مراکز عمده چاپ در مشهد و به ویژه آستان قدس رضوی بود، اما پس از قدرت‌یابی رضاشاه، دو نامه از سوی میر مرتضی موسوی، خطاب به محمودلی اسدی نائب‌التولیه در ۱۳۴۵ق ارسال و طی آن گلایه‌هایی در زمینه عدم توجه به این چاپخانه بیان شده است. در نامه نخست با متنی طولانی، موسوی بیان داشت: «حضور مبارک حضرت مستطاب اجل تولیت جلیله آستان قدس رضوی^(۴) دامت شوکتة مفروض حضور مبارک می‌دارد مدت‌هاست که مطبوعات اداره آستان قدس رضوی را مطبعه طوس تهیه و تسلیم می‌نماید و در این چند روز اخیر مشاهده می‌شود که مطبوعات اداره به مطبعه دیگر رجوع شده است. هرچه فکر می‌کنم، قصوری از طرف مطبعه نسبت به مطبوعات نشده است که باعث دلتنگی اولیای امور آستان قدس رضوی شده باشد. از طرف دیگر، چنانچه پیشنهادی از مطبعه دیگر راجع به قیمت مطبوعات شده است، باز هم اولیای امور بایستس قبلاً به مطبعه طوس اطلاع می‌دادند، زیرا که مطبعه طوس مقدم است. علت ندارد بدون جهت ترک معامله نمودن [...] و اگر مطبعه دیگری پیشنهاد نموده است که اولیای امور صرفه آستان قدس را در آن دیده‌اند، باز هم محض این که مدت‌هاست مطبعه طوس خدمت به آستانه می‌نماید، بایستس پیشنهاد مزبور (اگر هست) به مطبعه طوس ابلاغ می‌شد. در صورت عدم رضایت به دیگری رجوع می‌شد. چون مدت‌هاست مطبوعات آستان قدس رضوی با مطبعه طوس است و در باب قیمت هم همیشه صرفه آستانه را منظور نموده است. حال هم محض خدمت به آستان فیض آثار حاضر است که ده یک هم کمتر از پیشنهاد قبل، مطبوعات اداری را طبع و تسلیم نماید [...]» (تصویر ۳).

همچنین در نامه‌ای دیگر که خلاصه‌ای از شکوای مدیر مطبعه طوس است (به همان تاریخ)، خطاب به اسدی چنین آمده است: «فدایت شوم، کارهایی که برای اداره آستان قدس رضوی قبل از تشرف حضرت اجل نموده‌ایم، بماند. پس از تشرف حضرتعالی گمان می‌کنم تصدیق می‌فرمایید که سفارشات دارالتولیه را چه خوب

انجام می‌دادیم. مطبوعات سه روزه را در یک روز طبع نموده تقدیم می‌نمودیم که کارهای آن را مقدم بر سایر کارها شمرده، به فوریت انجام داده می‌شد. این کم مرحمتی حضرتعالی را که بی‌جهت مطبوعات را به دیگری مرجوع فرموده‌اند، چه تصور می‌شود نمود که خدای نخواستہ قصوری در خدمات شده است. تصور می‌رفت که در پاداش این خدمات مفتخر خواهید فرمود. متأسفانه نتیجه جور دیگر بخشیده است. در هر حال عریضه عرض و تقاضای احقاق حق نموده است. باقی بسته به نظر مبارک است» (تصویر ۴). پس از این مکاتبات، مطبعه طوس مجدد به مدت دو سال عهده‌دار خدمات چاپی مجموعه آستان قدس رضوی گردید، چنان که از آغاز اردیبهشت ۱۳۰۷ش قراردادی در پانزده بند مبنی بر تأمین انواع پاکت، انجام برش، صحافی، نمره‌زنی، مراسله و تهیه برگه‌های پیش‌نویس و یادداشت، اجاره‌نامه و موارد مشابه منعقد شد (تصویر ۵). با این حال، گویا تعاملات آستان قدس رضوی با مطبعه طوس در آغاز سال‌های آغازین حکمرانی پهلوی، پیوسته با چالش روبه‌رو بود، چنان که لحن گلایه‌آمیز نامه‌ای خصوصی از سوی میر مرتضی موسوی، در تاریخ ۲۰ رمضان ۱۳۴۸ق در زمینه طرز رفتار کارکنان دارالتولیه و مطالبات مالی سال جاری برای نایب‌التولیه، گواهی بر این موضوع است (ساکماق، ۶۵۶۷۲: ۳).

تصویر ۵. قرارداد چاپخانه طوس و آستان قدس رضوی (ساکماق، ۹۳۳۲۵: ۲)

تصاویر ۳-۴. دو نامه گلایه‌آمیز میر مرتضی موسوی، خطاب به محمودولی اسدی نایب‌التولیه (ساکماق، ۶۳۸۱۴: ۵-۶)

کتاب‌های دو دهه آغازین

علاوه بر تأمین نیازهای چاپی آستان قدس رضوی، چاپخانه طوس در انتشار کتاب‌ها و کتابچه‌های مدنظر مردم و گاه مورد سفارش نیز فعالیت داشت. بر اساس بررسی آرشیوی صورت گرفته، کتاب‌های انتشار یافته^۱ به

۱. ابعاد اکثر کتاب‌های انتشار یافته در چاپخانه‌های مشهد دوره قاجار، غالباً رقیعی و گاه وزیری بود.

وسیله این چاپخانه از آغاز فعالیت تا پایان دوره قاجار عبارت‌اند از: ۱. *لباس‌التقوی* (انتشار: ۱۳۲۲ق): تألیف فضل‌الله بن داوود (بدایع‌نگار) به زبان فارسی و عربی و توأمان به نظم و نثر در ۳۲ صفحه و محتوای آن منظومه‌ای در پنجاه و یک بیت درباره حدیث کساء به همراه ملحقاتی همچون شرح لغات منظومه و روایاتی از برخی بزرگان درباره حدیث کساء است (بدایع‌نگار، ۱۳۲۲: ۱، ص. ۳۲). ۲. *طلیعه شمس* (انتشار ۱۳۲۷ق): تألیف ابراهیم صحافباشی درویش به زبان فارسی، تومان به نظم و نثر و با درون‌مایه تاریخی در ۱۶ صفحه و محتوای آن دربردارنده پند و اندرزهایی آگاهی‌بخش درباره مشروطه، اوضاع و احوال امریکا و انگلیس و همچنین اهمیت جایگاه ایران و ایرانی است (صحافباشی درویش، ۱۳۲۷، ص. ۱۶). ۳. *خیرالمقال* (انتشار ۱۳۲۷ق): تألیف محمدحسن قزوینی به زبان فارسی، به نثر و با درون‌مایه حقوقی در ۱۷ صفحه و محتوای آن در زمینه انتخاب وکلای دارالشورای کبری و انجمن‌های ایالتی و ولایتی و بلدی است (قزوینی، ۱۳۲۷: ۱، ص. ۱۶).

۴. *رساله دادخواهی* (انتشار ۱۳۲۷ق): تألیف محمدحسین ملک‌التجار به زبان فارسی، به نثر و با درون‌مایه تاریخی در ۲۷ صفحه و محتوای آن بیان اهمیت و جایگاه قانون در کشورداری و رعایت آن در حق مردم است (ملک‌التجار، ۱۳۲۷، ص. ۲۸). ۵. *اصول دموکراسی* (شرح *مرامنامه دموکرات*) (انتشار ۱۳۲۹ق): به زبان فارسی، به نثر و با درون‌مایه واکاوی مسائل حقوقی در ۴۶ صفحه و محتوای آن مشتمل بر یک مقدمه و شش فصل در زمینه حقوق سیاسی و اجتماعی است (ناشناس، ۱۳۲۹، ص. ۴۶). ۶. *مطلع الشموس* (انتشار ۱۳۳۱ق): تألیف فضل‌الله بن داوود (بدایع‌نگار)، به زبان فارسی، به نثر و با درون‌مایه بیان علم جغرافیا به زبان ساده در ۴۶ صفحه و محتوای آن علم جغرافیا برای مدارس ابتدایی است (بدایع‌نگار، ۱۳۳۱، ص. ۴۶). ۷. *افتخار عوالم شیعه* (انتشار ۱۳۳۱ق): تألیف مازور سایکس و ترجمه میرزا حسن خان منشی اول از انگلیسی به زبان فارسی، توأمان به نظم و نثر و با درون‌مایه سیر و سیاحت در ۲۳۰ صفحه و محتوای آن سرگذشت و شرح سفر نورالله بن محمدحسین اصفهانی به ایران و مشهد مقدس است (سایکس، ۱۳۳۱: ۱، ص. ۲۳۰). ۸. *سرگذشت لمباجیا*، جلد دوم (انتشار ۱۳۳۳ق): تألیف جمال محمد و ترجمه بقراط حسینی طبسی از انگلیسی به زبان فارسی، به نثر و با درون‌مایه داستانی با تقریظ فضل‌الله بن داوود (بدایع‌نگار) در ۶۶ صفحه و محتوای آن سرگذشت فردی به نام لمباجیا است که داستان سرگذشت او در مجله *لطایف‌الاهلیه* در بیروت توسط محمد جمال منتشر و پس از چند سال ترجمه شد (جمال، ۱۳۳۳، ص. ۶۶/۲).

۹. *عزمت خسرویه- صدقات نیریہ* (نامه *آب زندگانی*) (انتشار ۱۳۳۴ق): تألیف فضل‌الله بن داوود (بدایع‌نگار) به زبان فارسی، به نثر و با درون‌مایه تاریخی در ۴۲ صفحه و محتوای آن دربردارنده امور خیرخواهانه شاهزاده نیرالدوله با محوریت ایجاد و هدایت آب در مجموعه آستان قدس رضوی (آب مسجد گوهرشاد) و ثمره آن برای نواحی مجاور است (بدایع‌نگار، ۱۳۳۴: ۱، ص. ۴۲). ۱۰. *منتظم/حمدی* (انتشار ۱۳۳۵ق): تألیف فضل‌الله بن

داوود (بدایع‌نگار) به زبان فارسی، به نثر و با درون‌مایه تاریخی در ۴۰ صفحه و محتوای آن دربردارنده تاریخ وقایع مهم اسلام و با رویکرد آموزشی برای یادگیری دانش آموزان است (بدایع‌نگار، ۱۳۳۵: ۱، ص. ۴۰). ۱۱. موعظه (انتشار ۱۳۳۶ق): تألیف ابراهیم صحافباشی درویش به زبان فارسی، به نثر و با درون‌مایه تاریخی در ۱۱ صفحه و محتوای آن دربردارنده بیان مختصری از استعمار انگلستان در کشورهای جهان سوم است (صحافباشی درویش، ۱۳۳۶: ۱، ص. ۱۱). ۱۲. نطق محمدسامی بیک‌باشی (انتشار ۱۳۴۱ق): به زبان فارسی و ترکی، توأمان به نظم و نثر و با درون‌مایه تاریخی در ۷۰ صفحه و محتوای آن سخنرانی محمد سامی بیک‌باش، شهیندر حکومت کبیر ملی ترکیه به همراه سخنرانی دیگر افراد حاضر در روز جشن برافراشتن بیرق دولت ترکیه در سر در عمارت شهیندري است (بیک‌باش، ۱۳۴۱: ۱، ص. ۷۰). ۱۳. رساله فی تداخل الاعسال (انتشار ۱۳۴۲ق): تألیف محمد مهدی خالصی کاظمی به زبان عربی، به نثر و با درون‌مایه فقه جعفری در ۳۲ صفحه و محتوای آن مجموعه مختصری از مسائل فقه موردنیاز طلاب حوزه علمیه است (خالصی کاظمی، ۱۳۴۲: ۱، ص. ۳۲). ۱۴. مرامنامه جمعیت صیانت دیانت (انتشار ۱۳۴۲ق): به زبان فارسی، به نثر و با درون‌مایه مرامنامه دینی، سیاسی و اجتماعی در ۳۶ صفحه و محتوای آن اساسنامه‌ای از سوی انجمن صیانت در راستای انجام و اعمال صحیح دستورات دینی است (ناشناس، ۱۳۴۲: ۱، ص. ۳۶). ۱۵. بیانیه هیئت مرکزی/ایالتی شیر و خورشید سرخ (انتشار ۱۳۴۳ق): به زبان فارسی، به نثر در ۴۰ صفحه و محتوای آن در چهار فصل خلاصه عملیات و اقدامات و مخارج یک ساله جمعیت شیر و خورشید سرخ (هلال احمر) هیئت مرکزی ایالتی خراسان و سیستان است (ناشناس، ۱۳۴۳: ۱، ص. ۱۰-۱۱).

نشریات دو دهه آغازین

چاپخانه طوس علاوه بر تأمین چاپ کتاب، در انتشار نشریات برخوردار از نگرش‌ها و رویکردهای گوناگون نیز فعالیت داشت. بر اساس بررسی آرشیوی صورت گرفته، این نشریات^۱ (از آغاز فعالیت تا پایان دوره قاجار) عبارت‌اند از: ۱. بشارت (انتشار ۱۳۲۳-۱۳۲۶ق): به مدیرمسئولی شیخ محمدعلی و سردبیری میرزا محمدباقر خان و میرزا علی‌خان. نخستین نشریه مشهد بعد از مشروطه و دربردارنده موضوعات سیاسی و مذهبی، به صورت هفتگی در ۴ صفحه (بشارت، ۱۳۲۴: ۱/۶، ۴، ۱۳۲۵: ۱/۱۴، ۴). ۲. خورشید (انتشار ۱۳۲۵-۱۳۲۹ق): به صاحب‌امتیازی و مدیرمسئولی محمدصادق تبریزی (معمد السلطان). وابسته به حزب دموکرات خراسان و دربردارنده موضوعات سیاسی، اجتماعی و تجاری، به صورت هفته‌ای دو الی چهار بار در ۴ الی ۸ صفحه (پنج شماره اول به شیوه سنگی، در چاپخانه محمدزاده و شماره‌های بعدی به شیوه سربی در چاپخانه طوس منتشر

۱. ابعاد اکثر نشریات مشهد در دوره قاجار در حدود ۲۰×۳۳ cm الی ۱۰×۱۷ cm بود.

شد) (خورشید، ۱۳۲۵: ۱/۱؛ ۴، ۱/۳؛ ۴، ۱/۶؛ ۴، ۱۳۲۸: ۱/۴۹، ۴). ۳. تازه بهار (انتشار ۱۳۲۹-۱۳۳۰ق): به صاحب امتیازی و مدیرمسئولی محمدتقی بهار (ملک الشعرا). دربردارنده موضوعات سیاسی و اجتماعی، به صورت هفتگی در ۴ صفحه (تازه بهار، ۱۳۲۹: ۱/۱؛ ۴، ۱۳۲۹: ۱/۳، ۴). ۴. خراسان (انتشار ۱۳۲۷ق): به صاحب امتیازی و مدیرمسئولی سید حسین اردبیلی. دربردارنده موضوعات اجتماعی، به صورت هفتگی دو بار در ۴ صفحه (این نشریه در چاپخانه طوس و خراسان و در مقطعی بسیار کوتاه به صورت سنگی از سوی چاپخانه محمدزاده منتشر شد) (خراسان، ۱۳۲۷: ۱/۱؛ ۴، ۱/۱۸، ۴). ۵. طوس (انتشار: ۱۳۲۷ق): به مدیرمسئولی میرزا هاشم خان قزوینی (محیط مافی) و سردبیری شیخ ابوالقاسم نحوی. وابسته به حزب دموکرات و دربردارنده موضوعات سیاسی و اجتماعی، به صورت هفتگی دو بار در ۴ صفحه (طوس، ۱۳۲۷: ۱/۱، ۴). ۶. نوبهار (انتشار: ۱۳۲۸-۱۳۳۲ق): به صاحب امتیازی و مدیرمسئولی محمدتقی بهار (ملک الشعرا بهار). دربردارنده موضوعات سیاسی و اجتماعی، به صورت هفتگی در ۴ صفحه (نوبهار، ۱۳۲۸: ۱/۱، ۴، ۱۳۳۲: ۱/۲، ۴). ۷. اطلاعات یومیه (انتشار: ۱۳۳۲ق): به صاحب امتیازی اداره نظمیه مشهد. دربردارنده موضوعات سیاسی و اجتماعی (وقایع و حوادث شهری و اعلانات حکومتی)، به صورت هفتگی سه بار (روزهای فرد) در ۴ صفحه (اطلاعات یومیه، ۱۳۳۲: ۱/۱۷۳، ۴، ۱۳۳۳: ۱/۱۰۰، ۴، ۱۳۳۳: ۱/۱۱۱، ۴). ۸. کشف/سرار (انتشار ۱۳۳۲-۱۳۳۳ق): به صاحب امتیازی و مدیرمسئولی ابوالقاسم پروردین (مؤیدالدین شریعه گیلانی). دربردارنده موضوعات فکاهی و انتقادی، به صورت هفتگی در ۴ صفحه (کشف/سرار، ۱۳۳۲: ۱/۳، ۴، ۱۳۳۳: ۱/۱۷، ۴).

۹. مینو (انتشار ۱۳۳۲ق): به صاحب امتیازی صدرالمدرسین (سید نصرالله مینو) ملقب به شهیدی نیا و مدیرمسئولی میرزا علی خان سهیل. دربردارنده موضوعات سیاسی و مذهبی، به صورت هفتگی در ۴ صفحه (مینو، ۱۳۴۶: ۱/۱۴، ۴). ۱۰. چمن (انتشار ۱۳۳۳-۱۳۴۴ق): به صاحب امتیازی و مدیرمسئولی شمس المعالی دادستان. دربردارنده موضوعات اجتماعی و فکاهی، به صورت هفتگی دو الی سه بار در ۲ الی ۴ صفحه (این نشریه دوره پهلوی در چاپخانه های خراسان و حسینی منتشر می شد). (چمن، ۱۳۳۴: ۱/۱، ۴، ۱/۷، ۴، ۱۳۵۱: ۱/۴۵، ۴، ۱۳۵۴: ۱/۹، ۴). ۱۱. آگاهی (۱۳۳۳ق): به صاحب امتیازی و مدیرمسئولی شیخ عبدالحسین آل داوود (آگاهی). دربردارنده موضوعات سیاسی و اجتماعی، به صورت هفتگی دو بار، در ۴ صفحه (آگاهی، ۱۳۳۳: ۱/۴۴، ۴). ۱۲. شرق/یران (انتشار ۱۳۳۵ق): به صاحب امتیازی و مدیرمسئولی رفعت التولیه (امیر شهیدی: صاحب منصب کشیک آستان قدس رضوی). دربردارنده موضوعات سیاسی، اجتماعی و اخلاقی، به صورت هفتگی یک الی دو بار در ۴ صفحه (نخست در چاپخانه خراسان تا شماره ۴۰ و سپس چاپخانه طوس از شماره ۴۱ به بعد منتشر شد) (شرق ایران، ۱۳۳۳: ۱/۴۰، ۴، ۱/۴۱، ۴). ۱۳. الکمال (انتشار ۱۳۳۸-۱۳۴۲ق): به صاحب امتیازی فضل الله آل داوود (بدایع نگار). دربردارنده موضوعات دینی، اخلاقی، تاریخی، به صورت ماهانه و دو ماهانه در سال اول هر

شماره ۳۲ صفحه و سال دوم و سوم هر شماره ۳۶ صفحه (صرفاً شماره ۵ از سال سوم به شیوه چاپ سنگی در چاپخانه آستان قدس رضوی منتشر شد) (الکمال، ۱۳۳۸: ۱/۱-۳، ۳۲، ۱۳۴۲: ۱/۵-۳، ۴۰). ۱۳. مهرمنیر (انتشار ۱۳۳۹-۱۳۴۷ق): به صاحب‌امتیازی و مدیرمسئولی محمد اسماعیل منیر مازندارنی. دربردارنده موضوعات سیاسی و اقتصادی، به صورت هفتگی در ۴ صفحه (ابتدا در چاپخانه خراسان تا پایان سال چهارم و سپس چاپخانه طوس از سال پنجم به بعد منتشر شد) (مهرمنیر، ۱۳۴۰: ۱/۱۶، ۴، ۱۳۴۵: ۳۳: ۱، ۴). ۱۴. آزادی (انتشار ۱۳۴۲ق): به صاحب‌امتیازی و مدیرمسئولی عبدالقدیر سبزواری (آزاد)، از کارمندان عدلیه در مشهد. دربردارنده موضوعات سیاسی، اقتصادی و ادبی، به صورت چندهفته‌ای، هفتگی و گاه روزانه در ۴ صفحه (آزاد، ۱۳۴۳: ۱/۲، ۴، ۱۳۴۵: ۱/۷، ۴). ۱۵. آزادی (انتشار ۱۳۴۴-۱۳۵۳ق) به صاحب‌امتیازی و مدیرمسئولی علی‌اکبر گلشن‌آزادی (خراسانی). دربردارنده موضوعات اجتماعی، اقتصادی و ادبی، به صورت هفتگی، دو الی سه شماره در هفته و گاه روزانه در ۴ الی ۸ صفحه (آزادی، ۱۳۴۴: ۱/۱، ۴، ۱۳۴۴: ۱/۲، ۴).

چاپخانه خراسان

دومین چاپخانه سربی مشهد، «مطبعه خراسان» بود که آن را سید حسین اردبیلی در اوایل ۱۳۲۷ق تأسیس و در همان چاپخانه روزنامه خراسان را چاپ کرد (پروین، ۱۳۷۷: ۷۵۰/۲). گویا در راستای تکمیل تجهیزات فنی چاپخانه، شیخ احمد بهار در ۱۳۲۸ق برای چاپ روزنامه‌ای که مدیریت آن را عهده‌دار بود، یک ماشین پنج ورقی، ساخت فرانسه که دارای فلکه‌های بزرگ بود و با دست کار می‌کرد از بازار مکاره روسیه خریداری و در کاروانسرای ملک نصب و در ۱۳۳۱ق شروع به کار کرد. این چاپخانه پس از سلسله‌ای تغییرات تقریباً یک دهه‌ای، به چاپخانه خراسان معروف شد (قدس، ۱۳۵۱، ص. ۲۲). در بخشی از یادداشت‌های احمد بهار چنین آمده است: «بعد از طی مراحل سهمناک و دچار شدن با حوادث خطرناک و محبوبیت کامل جریده بهار، در نتیجه مساعدت شاهزاده‌اجل آقای حاج مرتضی میرزا که مالک چهار قسمت از شش قسمت مطبعه خراسان بودند، مالک این مطبعه شدم و وجه آن را قبله‌گاهان معظم ضمانت کردند و به فاصله یک سال تادیه شد و دو سهم دیگر را که متعلق به آقای سالار ممتاز [رئیس انجمن بلدی مشهد و نماینده مجلس] و آقای میرزا هاشم خان محیط مافی [مدیر روزنامه‌های طوس و وطن] بود بعد از شش ماه خریداری کردم [...]». در این بین مسافرت پیش آمد، زیرا مطبعه دارای حروف و اثاثیه کامل نبود و ضرر داشت. ناچار مبلغی کافی از مشهد و تهران قرض کردم تا آن که بعد از سه سال توانستم حروف و اثاثیه کافی وارد نمایم. اثاثیه جدید وارد شد و جلب توجه عامه را نمود» (بهار، ۱۳۷۷، ص. ۲۷۳-۲۷۴).

گویا پس از آن بود که اعلان‌های متعددی از سوی چاپخانه خراسان در زمینه قبول سفارش چاپ در نشریات مشهد منتشر شد. به عنوان نمونه در اعلانی به مورخه ۱۹ جمادی‌الاول ۱۳۳۳ق چنین آمده است: «از

طرف مطبعه خراسان. چون مکرر ملاحظه شده است که بعضی از آقایان رؤسای ادارات و آقایان تجار سفارشات خود به واسطه اشخاص به مطبعه سفارش می‌دهند و اگر واسطه و طرفی نداشته باشند شاید در سفارشات خود خبر می‌نمایند، مطبعه خراسان به عموم آقایان روسای دوایر دولتی و تجار ولایات اعلام می‌نماید که هر فرمایشی دارند مستقیماً به عنوان مطبعه خراسان با پست ارسال فرمایند. مطبعه سفارشات را به طبع رسانیده، به توسط پست یا دوستان شرکاء مطبعه برای آقایان ارسال داشته، اجرت طبع را حواله خواهند کرد» (اطلاعات یومیه، ۱۳۳۳: ۴/۶). در اعلانی دیگر به مورخه ۲۴ رجب ۱۳۳۷ ق چنین آمده است: «مطبعه خراسان برای طبع جراید با شرایط ذیل حاضر است. در صورتی که مدیران جراید مایل باشند می‌توانند به این مطبعه رجوع کنند: ۱. آن که اگر به مطبعه بدهکار هستند، بدهی خود را قبلاً بپردازند. ۲. آن که برای مطلب دادن وقت معین کنند و برای غلطگیری هر موقع که مطبعه صفحات روزنامه‌شان را حاضر کند، حاضر باشند. ۳. آن که اجرت طبع هر نمره را بعد از طبع همان نمره بپردازند. با شرایط مزبوره مطبعه متعهد است که هر قسم روزنامه صفحه بزرگ یا کوچک را به طبع رساند. مدیر مطبعه خراسان: عبدالرزاق» (بهار، ۱۳۳۷: ۳/۵۷).

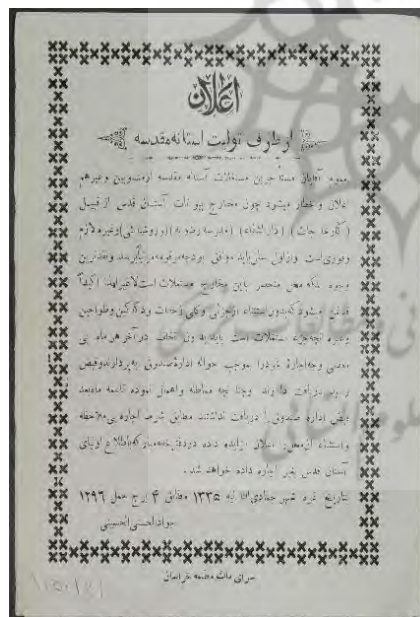
در اعلان مورخه ۱۲ ذیحجه ۱۳۳۹ ق، نظامنامه فعالیت و تحویل سفارش چاپخانه خراسان چنین توضیح داده شده است: «از صبح تا نیمه شب همیشه دایر است و در تمام شبانه‌روز سفارشات را قبول می‌نماید و برای آن که اشخاص در موقع دادن یک سفارشی بدانند کی کار آن‌ها حاضر و آماده خواهد بود، به موجب این نظامنامه با رجوع کنندگان رفتار خواهد نمود: ۱. تمام اعلانات دولتی که فوری باشد بعد از یک ساعت و نیم حاضر می‌شود، مگر این که از نیم ورق معمول بیشتر باشد در آن صورت بعد از دو ساعت و نیم الی سه ساعت تقدیم خواهد شد. ۲. سفارشات متفرقه در صورتی که کمتر از هزار باشد بعد از هشت ساعت و در صورتی که بیشتر الی سه هزار بعد از دوازده ساعت تسلیم می‌شود و هرگاه عجله داشته باشند وقت آن مطابق وقت اعلان یعنی دو ساعت و نیم و سه ساعت خواهد بود. ۳. دفاتر بزرگ که بایستی چندین دفعه زیر ماشین برود بعد از بیست و چهار ساعت تسلیم خواهد شد. ۴. سفارشات که صحافی داشته باشد در صورتی که بالغ به سه هزار باشد بعد از دو روز تسلیم می‌شود. ۵. سفارشات بیشتر از سه هزار با صحافی برای آن که رفع احتیاج بشود بعد از دوازده ساعت تدریجاً داده می‌شود و تا پنج روز به اتمام می‌رسد. ۶. کتاب‌هایی که حروف‌چینی آن‌ها زیاد است از قبیل نظامنامه‌ها، دیوان‌ها، رمان‌ها، تاریخ‌ها و غیره روزانه یک ورق و در صورت عجله دو ورق معمول پشت و رو به طبع خواهد رسید و مدت آن به نسبت عده اوراق تعیین خواهد شد. در این صورت راه عذری برای احدی در ارجاع به این مطبعه باقی نخواهد بود و هرگاه مطبعه از این قرارداد تخلف بورزد ضامن خسارت رجوع کنندگان خواهد بود و حق دریافت اجرت طبع نخواهد داشت» (بهار، ۱۳۳۹: ۴/۳). در مجموع، این چاپخانه در زمینه تولید فرم خام فاکتورها، اعلان‌ها، نامه‌های سربرگ‌دار، گزارش‌های روزانه و به ویژه کتاب و نشریات فعالیت

داشت. بخشی از این سفارش‌ها مربوط به آستان قدس رضوی^۱ و یا اخطارها و اعلان‌ها و احکام همگانی در سطح محلی و ملی از سوی سازمان‌های دولتی و یا با سرمایه‌گذاری شخصی و یا حزبی بود^۲ (ساکماق، ۱۴۶۴: ۱؛ ۱۴۶۵: ۹؛ ۱۹۷۴۱: ۶؛ ۴۵۱۴۴: ۹۱۱؛ ۱۰۵۰۱۶: ۱؛ ۴۷۵۱: ۵۳؛ ۱۰۴۹۵۲: ۴) (تصاویر ۶-۸).

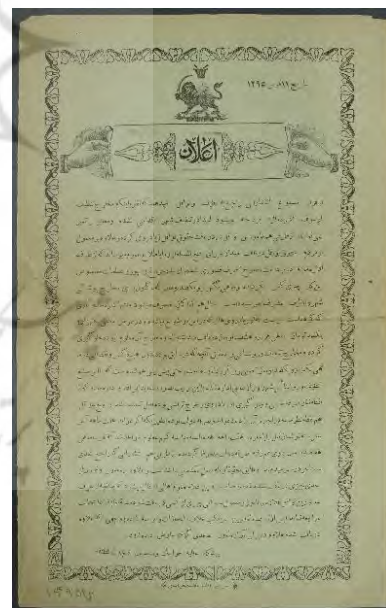
مطبوعه خراسان

تصویر ۶. قبوض پرداخت حقوق کارکنان آستان قدس رضوی (ساکماق، ۱۹۷۴۲: ۱)

سرای ملك مطبوعه خراسان

تصویر ۸. اعلان تولیت آستان قدس رضوی (ساکماق، ۱۰۴۹۲۵: ۴)

سرای ملك مطبوعه خراسان

تصویر ۷. اعلان پیشکار مالیه خراسان و سیستان (ساکماق، ۱۰۴۹۲۵: ۴)

۱. تعامل چاپخانه خراسان و آستانه در دوره پهلوی نیز ادامه داشت، برای نمونه، رک: (ساکماق، ۷۹۳۱۵: ۱۱-۱۴؛ ۹۸۰۲۹: ۳-۲؛ ۱۰۵۴۹۴: ۲).
 ۲. مشهود است که موفقیت و پایداری چاپخانه‌های سربی مشهود، به توانایی در پاسخگویی به نیازهای متنوع جامعه و سازگاری با شرایط محلی وابسته بود. این چاپخانه‌ها نه تنها به انتشار نشریات و کتاب‌های علمی، ادبی و اجتماعی پرداختند، بلکه در تولید اسناد اداری، اطلاعیه‌ها و حتی اسناد تجاری نقش مهمی ایفا کردند و به تدریج جایگزین چاپخانه‌های سنگی شدند.

کتاب‌های دو دهه آغازین

این چاپخانه در انتشار کتاب‌ها مدنظر مردم و سفارش‌دهندگان نیز فعالیت داشت. بر اساس بررسی آرشیوی صورت گرفته، کتاب‌های انتشاریافته به وسیله این چاپخانه از آغاز فعالیت تا پایان دوره قاجار عبارت‌اند از:

۱. سرگذشت لمباجیا، جلد اول (انتشار ۱۳۳۳ق): تألیف جمال محمد و ترجمه بقراط حسینی طبسی به زبان فارسی، به نثر و با درون‌مایه داستانی با تقریظ فضل‌الله بن داوود (بدایع‌نگار) با ۸۶ صفحه و محتوای آن سرگذشت فردی به نام لمباجیا است (جمال، ۱۳۳۳، ص. ۸۶/۱). ۲. نطق افتتاحیه دارالشفاء مبارکه (انتشار ۱۳۳۶ق): به زبان فارسی، به نثر در ۲۳ صفحه و محتوای آن سخنرانی امیر اعلم، طبیب حضور همایونی و رئیس مجلس حفظ‌الصحه دولتی، در هنگام افتتاح دارالشفاء است (اعلم، ۱۳۳۶، ص. ۲۳). ۳. ارشاد المحصلین (انتشار ۱۳۳۷ق): تألیف علیقلی مسعودالملک هزارجریبی به زبان فارسی و عربی، به نثر و با درون‌مایه تاریخ اسلام در ۹۲ صفحه و محتوای آن بیان مسائل دینی و تاریخی برای دانش‌آموزان در هفتاد و شش درس است (هزارجریبی، ۱۳۳۷: ۱، ۹۱). ۴. هدیه شرق/یران (انتشار ۱۳۴۰ق): تألیف احمد دهقان کرمانی به زبان فارسی، به نظم و با درون‌مایه تاریخی در ۱۴ صفحه و محتوای آن مختصری از حوادث تاریخی دنیا است (دهقان کرمانی، ۱۳۴۰، ص. ۱). ۵. اندرز پزشکی (انتشار ۱۳۴۲ق): تألیف فتحعلی مسیح‌السلطنه به زبان فارسی، به نثر و با درون‌مایه پزشکی در ۵۴ صفحه و محتوای آن دستورالعمل‌های پزشکی برای سلامت و افزایش طول عمر در قالب بیست و پنج حکمت است (مسیح‌السلطنه، ۱۳۴۲، ص. ۱). ۶. مواظب/اسلامی (انتشار ۱۳۴۲ق): به زبان فارسی، به نثر و با درون‌مایه سخنرانی سیاسی، مذهبی در ۱۲۶ صفحه و محتوای آن مجموعه سخنرانی محمد خالصی‌زاده در راستای تنویر افکار عمومی است (خالصی‌زاده ۱۳۴۲: ۱، ص. ۱۲۶). ۷. بغیه الطالب فیمن رأی الامام الغایب (انتشار ۱۳۴۲ق): تألیف محمدباقر آیتی‌قائینی به زبان فارسی و عربی، به نثر و با درون‌مایه احادیث مهدوی در ۱۸۶ صفحه و محتوای آن زندگانی امام زمان (عج) از تولد تا حوادث پیش و پس از ظهور است (آیتی‌قائینی، ۱۳۴۲: ۱، ص. ۱۸۶). ۸. سفرنامه سرمایه سعادت (انتشار ۱۳۴۲ق): تألیف میرزا حسن حائری احقاقی اسکویی به زبان فارسی، به نثر و با درون‌مایه سیر و سیاحت در ۱۸۴ صفحه و محتوای آن مشاهدات مؤلف از کربلا تا تهران است (حائری احقاقی اسکویی ۱۳۴۲: ۱، ص. ۱۸۱). ۹. گفتار خوش یارقلی (انتشار ۱۳۴۳ق): تألیف محمد محلاتی غروی به زبان فارسی، به نثر و با درون‌مایه تاریخ سیاسی در ۱۰۲ صفحه و محتوای آن مشاهدات سفر عراق و در ضمن آن نقد بهائیت است (محلاتی غروی، ۱۳۴۳: ۱، ص. ۱۰۲). ۱۰. القواعد/فقهیه (انتشار ۱۳۴۳ق): تألیف محمد مهدی خالصی‌کاظمی به زبان عربی، به نثر و با درون‌مایه فقه جعفری در ۸۸ صفحه و محتوای آن مجموعه مختصری از مسائل فقه موردنیاز طلاب حوزه علمیه است (خالصی‌کاظمی، ۱۳۴۳: ۱، ص. ۸۸). ۱۱. تاریخ جنگ بین‌المللی (انتشار ۱۳۴۴ق): تألیف موریس پالئولک و ترجمه سید اسماعیل مجاهدی به

زبان فارسی، به نشر و با درون‌مایه تاریخی در دو جلد (به ترتیب ۳۴۰ و ۳۱۰ صفحه) و محتوای آن شرح مفصلی از وقایع جنگ جهانی اول است (پالئولک، ۱۳۴۴: ۱/۱، ۳۴۰، ۱/۲، ۳۱۰).

نشریات دو دهه آغازین

چاپخانه خراسان علاوه بر چاپ کتاب، در تولید نشریات دارای رویکردهای گوناگون نیز مشارکت داشت. بر اساس بررسی آرشیوی صورت گرفته، این نشریات از آغاز فعالیت تا پایان دوره قاجار عبارت‌اند از: ۱. *خراسان* (انتشار ۱۳۲۷ق): به صاحب‌امتیازی و مدیرمسئولی سید حسین اردبیلی. دربردارنده موضوعات اجتماعی، به صورت هفته‌ای دو بار در ۴ صفحه (این نشریه در چاپخانه طوس و خراسان منتشر شد) (خراسان، ۱۳۲۷: ۱/۱، ۴؛ ۱/۱۸، ۴). ۲. *اطلاعات یومیه* (انتشار ۱۳۳۲ق): به صاحب‌امتیازی اداره نظمیه مشهد. دربردارنده موضوعات سیاسی و اجتماعی (وقایع و حوادث شهری و اعلانات حکومتی)، به صورت هفته‌ای سه بار (روزهای فرد) در ۴ صفحه (اطلاعات یومیه، ۱۳۳۲: ۱/۱۷۳، ۴، ۱۳۳۳: ۱/۱۰۰، ۴، ۱۳۳۳: ۱/۱۱۱، ۴). ۳. *وطن* (انتشار ۱۳۳۳ق): به صاحب‌امتیازی و مدیرمسئولی میرزا هاشم‌خان قزوینی (محیط مافی). در پی توقیف نشریه *طوس* به جای آن انتشار یافت و دربردارنده موضوعات سیاسی و اجتماعی، به صورت هفتگی در ۴ صفحه (وطن، ۱۳۳۳: ۱/۱۸، ۴). ۴. *شرق/یران* (انتشار: ۱۳۳۴-۱۳۳۵ق): به صاحب‌امتیازی و مدیرمسئولی رفعت‌التولیه. دربردارنده موضوعات سیاسی، اجتماعی و اخلاقی، به صورت هفته‌ای یک الی دو بار در ۴ صفحه (نخست در چاپخانه خراسان تا شماره ۴۰ و سپس چاپخانه طوس از شماره ۴۱ به بعد منتشر شد) (شرق ایران، ۱۳۳۳: ۱/۴۰، ۴، ۱/۴۱، ۴، ۱/۱۲، ۴). ۵. *بهار* (انتشار ۱۳۳۵-۱۳۵۴ق): به صاحب‌امتیازی و مدیرمسئولی شیخ احمد تهرانی (بهار). دربردارنده موضوعات سیاسی و اجتماعی، به صورت هفته‌ای دو بار و گاه روزانه در ۴ صفحه (بهار، ۱۳۳۵: ۱/۱، ۴، ۱۳۳۶: ۱/۱، ۴). ۶. *دانش* (انتشار ۱۳۳۸ق): به صاحب‌امتیازی سید محمد دانش. دربردارنده موضوعات اجتماعی، علمی، ادبی، به صورت ماهانه در ۴۰ صفحه (دانش، ۱۳۳۸: ۱/۱-۲، ۴۰). ۷. *تازه‌بهار* (انتشار ۱۳۳۸ق): به صاحب‌امتیازی و مدیرمسئولی محمد ملک‌زاده (برادر ملک‌الشعرا بهار). دربردارنده موضوعات سیاسی و اجتماعی، به صورت هفته‌ای دو بار در ۴ صفحه (تازه‌بهار، ۱۳۳۸: ۱/۴۲، ۴).

۸. *مهرمنیر* (انتشار ۱۳۳۹-۱۳۴۳ق): به صاحب‌امتیازی و مدیرمسئولی محمد اسماعیل منیر مازندارنی. دربردارنده موضوعات سیاسی و اقتصادی، به صورت هفتگی در ۴ صفحه (از ابتدا تا پایان سال چهارم در چاپخانه خراسان و سپس در چاپخانه طوس منتشر شد) (مهرمنیر، ۱۳۴۰: ۱/۱۶، ۴، ۱۳۴۵: ۳۳: ۱، ۴). ۹. *جهان زنان* (انتشار ۱۳۳۹ق): به صاحب‌امتیازی فرخ‌دین پارسا و مدیرمسئولی فخرآفاق پارسا. دربردارنده موضوعات زنان و تربیت فرزندان، به صورت دوهفتگی در ۲۴ صفحه (جهان زنان، ۱۳۳۹: ۱/۱، ۱۳۳۹: ۱/۴). ۱۰. *فکر/زاد* (انتشار ۱۳۴۰ق): به صاحب‌امتیازی احمد دهقان (بهمنیار کرمانی) و مدیرمسئولی رفعت‌التولیه (امیر شهیدی).

دربدارنده موضوعات سیاسی، علمی و اخلاقی، به صورت هفته‌ای دو بار در ۴ صفحه (فکر آزاد، ۱۳۴۰: ۱/۱، ۴).
 ۱۱. دبستان (انتشار ۱۳۴۱-۱۳۴۶ق): به صاحب‌امتیازی و مدیرمسئولی سید حسن طبسی. دربدارنده موضوعات علمی و ادبی، به صورت ماهانه در ۴۰ صفحه (دبستان، ۱۳۴۱: ۱/۱، ۴۰). ۱۲. خورشید (انتشار ۱۳۴۲ق): به مدیرمسئولی شاهزاده حاج مرتضی میرزا قهرمان (متخلص به شکسته). دربدارنده موضوعات سیاسی و اجتماعی، به صورت هفته‌ای دو بار در ۴ صفحه (خورشید، ۱۳۴۲: ۱/۱، ۴). ۱۳. صدای شرق (انتشار ۱۳۴۲ق): به صاحب‌امتیازی سید محمد خواجهی و مدیرمسئولی سید مهدی خیاط (سیدی). دربدارنده موضوعات اجتماعی، به صورت هفتگی در ۴ صفحه (صدای شرق، ۱۳۴۲: ۱/۱۲، ۴). ۱۴. آفتاب شرق (انتشار ۱۳۴۳-۱۳۵۰ق): به صاحب‌امتیازی و مدیرمسئولی سید علیرضا آموزگار (خادم حرم مطهر رضوی). دربدارنده موضوعات سیاسی و اجتماعی، به صورت هفتگی، دو الی سه شماره در هفته و گاه روزانه در ۴ الی ۶ صفحه (آفتاب شرق، ۱۳۴۳: ۱/۸، ۴).

چاپخانه نور

از دیگر چاپخانه‌های مشهد می‌توان به چاپخانه نور اشاره کرد که به اهتمام حب حیدر در ۱۳۴۰ق تأسیس و مدتی بعد به تهران منتقل شد. از این چاپخانه که در خیابان چهارباغ (مجاور حرم مطهر رضوی) در اواخر دوره قاجار آغاز به کار کرد، اطلاعات گسترده‌ای در دست نیست (قدس، ۱۳۵۱، ص. ۲۲؛ ریاضی، ۱۳۳۴، ص. ۱۸۵). صرفاً بر اساس اعلان معرفی کتاب خدا در طبیعت، اثر کامیل فلاماریون از سوی مدیر چاپخانه، ابوالقاسم واثق، تا حدودی می‌توان به وضعیت آن آگاهی یافت، چنان که این اعلان نشانگر عدم توانایی مالی چاپخانه نور و عملاً تولیدات چاپی همچون کتاب بر اساس سفارش افراد و مراکز دولتی و خصوصی است: «[...] چون این کتاب مبسوط یعنی دارای بیش از ششصد صفحه وزیری در دو جلد خواهد شد و طبع و تهیه آن سرمایه معتناهی می‌خواهد برای این که از حیث سرمایه دچار محذور نشوم قیمت را دو قسم نموده یکی برای آقایانی که قبل از طبع خریداری فرمایند و دیگری بعد از اتمام طبع [...] آقایانی که مایل به خریداری سلف هستند در مطبعه نور به این بنده مراجعه فرمایند و از ولایات نیز توسط پست سفارش را ارسال فرمایند» (ساکماق، ۷۲۶۵۸: ۱). در سال‌های پایانی دوره قاجار، بخشی از نیازهای چاپی آستان قدس رضوی بر عهده چاپخانه نور بود (ساکماق، ۴۵۱۴۴: ۱۰۴). با این حال، اوج فعالیت این چاپخانه را می‌توان در حدود ۱۳۰۵ش الی ۱۳۲۰ش دانست. در این دوران علاوه بر چاپ کتاب و نشریات، چاپ فاکتورها و حواله انبارها و گاه فرم گزارش‌های روزانه آستان قدس رضوی و گاه کارخانه‌های تولیدی مشهد را عهده‌دار بود (ساکماق، ۹۴۶۴۹: ۱۷؛ ۱۰۰۰۸۹: ۳۶؛ ۱۰۶۴۰۰: ۱؛ ۱۰۶۴۰۲: ۱؛ ۱۳۷۷۰۹: ۴۰۱، ۱۶۲).

چاپخانه اتحاد

از این چاپخانه اطلاعات گسترده‌ای در دست نیست که به احتمال فراوان علت آن، عدم برجای ماندن تولیدات این چاپخانه و شرایط حاکم بر آن بوده است، چنان که مدیران چاپخانه طوس، نور و خراسان، طی نامه‌ای این موضوع را در ۱۳۰۶ش چنین بیان داشتند: «مقام منبع مجلس مقدس شورای ملی [...] در خراسان سه مطبعه وجود دارد که هر کدام به زحمت جمعی تأسیس شده و به هزاران خون دل جریان ناقصی پیدا کرده است. متأسفانه پیش‌آمد سنوات اخیر دارد این مؤسسات را به انحلال سوق می‌دهد، زیرا مطبوعات در خراسان از سه قسم خارج نیست: ۱. مطبوعات تجارتي که به واسطه بحران‌های اقتصادی به موجب احصائیه که در مطابع موجود است صدی هشتاد تنزل کرده و تجار روزبه‌روز ورشکست شده و بالاخره طبع برّوات^۱ و سایر مطبوعات تجارتي دارد صورت صفر به خود می‌گیرد. ۲. طبع جرّاید و لوايح این قسمت را در خراسان سانسور شدید مطبوعات از پا درآورده، به نحوی که روزنامه‌ها رو به نابودی نهاده و آن‌ها هم که هستند اگر بخواهند یومیه یا هفته‌ای سه نمره و دو نمره بدهند، به واسطه معطل ماندن مطالب در سانسور، موفق نمی‌شوند و این قسمت هم روی به تخفیف گذارده است. ۳. مطبوعات دولتی و اوراق رسمی بوده است که حقیقتاً دوران مطاع به آن‌ها بوده آن‌ها هم متأسفانه قسمت عمده را از مرکز می‌فرستند از قبیل مطبوعات گمرک، پست، تلگراف، تذکره و غیره. قسمت مالیه را هم که در مشهد طبع می‌نمودند اخیراً به امر وزارت مالیه باید از تهران بخواهند و بنابراین، مطابع باید درهای خود را بسته و از سرمایه خود جداً صرف‌نظر نمایند. معلوم نیست تصمیم اخیر بر روی چه اساس است. اگر مقصود صرفه‌جویی است که بارها به مالیه تذکر داده شده است که ما بر طبق مَطْنَه تهران به‌علاوه کرایه حمل از تهران الی مشهد مطبوعات را مثل مرکز و بلکه تمیزتر از مرکز به طبع می‌رسانیم و اگر مقصود انحلال این قبیل مؤسسات است که اصولاً مؤسسات معارفی نباید در ایلات و ولایات باشد، این بسته به نظر وکلای ایلات و ولایات است [...] امیدواریم وکلای محترم خراسان و سایر وکلای محترم قدری به این قضیه توجه فرموده، از انحلال مطابع خراسان جلوگیری فرمایند و وزارت جلیله مالیه را از تصمیم اخیر منصرف دارند. از طرف اتحادیه مطابع خراسان» (کمام، ۱۳۸۵/۵/۴۰۸: ۶/۳۸). با وجود تمامی این مشکلات، پس از دوره قاجار و گذر از دهه‌های آغازین زایش چاپ سربی در مشهد، چاپخانه‌های سربی متعددی در این شهر شکل گرفت^۲ و زمینه‌ساز آگاهی بخشی و خیزش‌های گوناگون شدند که نیازمند پژوهشی مستقل است.

۱. جمع برّات.

۲. از جمله این چاپخانه‌ها می‌توان به آزادی: تأسیس در ۱۳۱۳ش واقع در خیابان شاهرضا به صاحب‌امتیازی گلشن آزادی، زوار: تأسیس در ۱۳۱۵ش واقع در کوی ارگ به صاحب‌امتیازی زوار، فیروزیان: تأسیس در ۱۳۲۴ش واقع در خیابان تهران به صاحب‌امتیازی فیروزیان، آفتاب شرق: تأسیس ۱۳۲۹ش واقع در کوی ارگ به صاحب‌امتیازی آموزگار، ایران: تأسیس در ۱۳۲۵ش واقع در فلکه جنوبی به صاحب‌امتیازی منصوری، نبردما: تأسیس در ۱۳۳۰ش واقع در خیابان شاهرضا به صاحب‌امتیازی هوشمند، گوتامبرگ: تأسیس در ۱۳۳۳ش واقع در جنب شهرداری به صاحب‌امتیازی شهربابکی و غیره اشاره داشت (ریاضی، ۱۳۳۴، ص. ۱۸۵).

جدول ۱. آمار ترکیبی کتاب‌های دو دهه آغازین فعالیت چاپخانه‌ها در مشهد

ردیف	عنوان	نشر	ناشر	مؤلف/گردآورنده	مترجم/شارح	درون‌مایه	زبان	صفحه
۱	لباس التقوی	۱۳۲۲ق	طوس	فضل‌الله بن داوود (بدایع‌نگار)	-----	ادبیات مذهبی	فارسی/عربی	۳۲
۲	طلیعه شمس	۱۳۲۷ق	طوس	ابراهیم صحافباشی درویش	-----	تاریخی	فارسی	۱۶
۳	خیرالمقال	۱۳۲۷ق	طوس	محمدحسن قزوینی	-----	حقوقی	فارسی	۱۷
۴	رساله دادخواهی	۱۳۲۷ق	طوس	محمدحسین ملک‌التجار	-----	تاریخی	فارسی	۲۸
۵	اصول دموکراسی	۱۳۲۹ق	طوس	ناشناس	-----	حقوقی	فارسی	۴۶
۶	مطلع الشموس	۱۳۳۱ق	طوس	فضل‌الله بن داوود (بدایع‌نگار)	-----	درسی (جغرافیا)	فارسی	۴۶
۷	افتخار عوالم شیعه	۱۳۳۱ق	طوس	ماژور سایکس	میرزا حسن خان منشی‌اول	سیر و سیاحت	فارسی	۲۳۰
۸	سرگذشت لمباجیا (جلد اول)	۱۳۳۳ق	خراسان	محمد جمال	بقراط حسینی طبسی	ادبیات داستانی	فارسی	۸۶
۹	سرگذشت لمباجیا (جلد دوم)	۱۳۳۳ق	طوس	محمد جمال	بقراط حسینی طبسی	ادبیات داستانی	فارسی	۶۶
۱۱	عزمت خسرویه- صدقات نیری	۱۳۳۴ق	طوس	فضل‌الله بن داوود (بدایع‌نگار)	-----	تاریخی	فارسی	۴۲
۱۲	منتظم احمدی	۱۳۳۵ق	طوس	فضل‌الله بن داوود (بدایع‌نگار)	-----	تاریخی	فارسی	۴۰
۱۳	موعظه	۱۳۳۶ق	طوس	ابراهیم صحافباشی درویش	-----	تاریخی	فارسی	۱۱
۱۴	نطق افتتاحیه دارالشفاء	۱۳۳۶ق	خراسان	امیر اعلم	-----	سخنرانی	فارسی	۲۳
۱۵	ارشاد المحصلین	۱۳۳۷ق	خراسان	علیق‌علی مسعودالملک هزارجریبی	-----	تاریخی	فارسی، عربی	۹۲
۱۶	هدیه شرق ایران	۱۳۴۰ق	خراسان	احمد دهقان‌گرمانی	-----	تاریخی	فارسی	۱۴
۱۷	نطق محمدسامی بیک‌باشی	۱۳۴۱ق	طوس	محمدسامی بیک‌باشی	-----	سخنرانی	فارسی/ترکی	۷۰
۱۸	رساله فی تداخل الاغسال	۱۳۴۲ق	طوس	محمد مهدی خالصی کاظمی	-----	فقه جعفری	عربی	۳۲
۱۹	مرامنامه جمعیت صیانت دیانت	۱۳۴۲ق	طوس	ناشناس	-----	مرامنامه	فارسی	۳۶
۲۰	اندرز پزشکی	۱۳۴۲ق	خراسان	فتح‌علی مسیح‌السلطنه	-----	پزشکی	فارسی	۵۴
۲۱	مواعظ اسلامی	۱۳۴۲ق	خراسان	محمد خالصی‌زاده	-----	سخنرانی	فارسی	۱۲۶
۲۲	بغیه الطالب فیمن رأى الامام الغایب	۱۳۴۲ق	خراسان	محمدباقر آبتی‌قائینی	-----	احادیث مهدوی	فارسی/عربی	۱۸۶
۲۳	سفرنامه سرمایه سعادت	۱۳۴۲ق	خراسان	حسن حائری احقاقی اسکویی	-----	سیروس‌سیاحت	فارسی	۱۸۴
۲۴	بیانیه هیئت مرکزی ایالتی شیر و خورشید	۱۳۴۳ق	طوس	ناشناس	-----	بیانیه	فارسی	۴۰
۲۵	گفتار خوش یارقلی	۱۳۴۳ق	خراسان	محمد محلاتی غروی	-----	تاریخ‌سیاسی	فارسی	۱۰۲
۲۶	القواعد الفقهیه	۱۳۴۳ق	خراسان	محمد مهدی خالصی کاظمی	-----	فقه جعفری	عربی	۸۸
۲۷	تاریخ جنگ بین‌المللی	۱۳۴۴ق	خراسان	موریس پالتولک	سید اسماعیل مجاهدی	تاریخی	فارسی	۳۴۰-۳۱۰

جدول ۲. آمار ترکیبی نشریات دو دهه آغازین فعالیت چاپخانه‌ها در مشهد

ردیف	عنوان	انتشار	ناشر	فاصله انتشار	صاحب امتیاز	مدیر مسئول	درون مایه	صفحه
۱	بشارت	۱۳۲۴- ق ۱۳۲۶	طوس	هفتگی	ناشناس	شیخ محمدعلی	سیاسی، مذهبی	۴
۲	خورشید	۱۳۲۵- ق ۱۳۲۹	طوس	هفته‌ای دو الی چهار بار	محمدصادق تبریزی	محمدصادق تبریزی	اجتماعی	۴-۸
۳	خراسان	۱۳۲۷ق	طوس خراسان	هفته‌ای دو بار	سیدحسین اردبیلی	سیدحسین اردبیلی	اجتماعی	۴
۴	طوس	۱۳۲۷ق	طوس	هفته‌ای دو بار	ناشناس	هاشم‌خان قزوینی	سیاسی، اجتماعی	۴
۵	نوبهار	۱۳۲۸- ق ۱۳۳۲	طوس	هفتگی	محمدتقی بهار	محمدتقی بهار	سیاسی، اجتماعی	۴
۶	اطلاعات یومیه	۱۳۳۲ق	طوس خراسان	هفته‌ای سه بار	اداره نظمیه مشهد	ناشناس	سیاسی، اجتماعی	۴
۷	مینو	۱۳۳۲ق	طوس	هفته‌ای سه بار	صدرالمدرسین	میرزا علی‌خان سهیل	سیاسی، مذهبی	۴
۸	وطن	۱۳۳۳ق	خراسان	هفتگی	میرزا هاشم‌خان قزوینی	میرزا هاشم‌خان قزوینی	سیاسی، اجتماعی	۴
۹	کاشف اسرار	۱۳۳۲- ق ۱۳۳۳	طوس	هفتگی	ابوالقاسم پروردین	ابوالقاسم پروردین	فکاهی، اجتماعی	۴
۱۰	شرق ایران	۱۳۳۴- ق ۱۳۳۵	خراسان	هفته‌ای یک الی دو بار	رفعت‌التولیه	رفعت‌التولیه	سیاسی، اجتماعی	۴
۱۱	چمن	۱۳۳۳- ق ۱۳۴۴	طوس	هفته‌ای دو الی سه بار	شمس‌المعالی دادستان	شمس‌المعالی دادستان	فکاهی، اجتماعی	۲-۴
۱۲	آگاهی	۱۳۳۳ق	طوس	هفته‌ای دو بار	عبدالحسین آل داوود	عبدالحسین آل داوود	سیاسی، اجتماعی	۴
۱۳	شرق ایران	۱۳۳۵ق	طوس	هفته‌ای یک الی دو بار	رفعت‌التولیه	رفعت‌التولیه	سیاسی، اجتماعی	۴
۱۴	بهار	۱۳۳۵- ق ۱۳۵۴	خراسان	هفته‌ای دو بار و گاه روزانه	شیخ احمد تهرانی (بهار)	شیخ احمد تهرانی (بهار)	سیاسی، اجتماعی	۴
۱۵	دانش	۱۳۳۸ق	خراسان	ماهانه	سید محمد دانش	-----	اجتماعی، علمی	۴۰
۱۶	تازه‌بهار	۱۳۳۸ق	خراسان	هفته‌ای دو بار	محمد ملک‌زاده	محمد ملک‌زاده	سیاسی، اجتماعی	۴
۱۷	الکمال	۱۳۳۸- ق ۱۳۴۳	طوس	ماهانه و دو ماهانه	فضل‌الله آل داوود (بدایع‌نگار)	فضل‌الله آل داوود (بدایع‌نگار)	دینی، اخلاقی	۳۲-۳۶
۱۸	جهان زنان	۱۳۳۹ق	خراسان	دوهفتگی	فرخ‌دین پارسا	فرخ‌آفاق پارسا	زنان، خانواده	۲۴
۱۹	مهرمنبر	۱۳۳۹- ق ۱۳۴۷	طوس خراسان	هفتگی	محمد اسماعیل منیرمازندارنی	محمد اسماعیل منیرمازندارنی	سیاسی، اقتصادی	۴
۲۰	فکرآزاد	۱۳۴۰ق	خراسان	هفته‌ای دو بار	احمد دهقان (بهمینار کرمانی)	رفعت‌التولیه (امیر شهیدی)	سیاسی، علمی	۴
۲۱	دبستان	۱۳۴۱- ق ۱۳۴۶	خراسان	ماهانه	سید حسن طبسی	سید حسن طبسی	علمی، ادبی	۴۰
۲۲	آزاد	۱۳۴۲ق	طوس	هفتگی	عبدالقدير سبزواری	عبدالقدير سبزواری	سیاسی، اقتصادی	۴
۲۳	خورشید	۱۳۴۲ق	خراسان	هفته‌ای دو بار	-----	مرتضی میرزا قهرمان	سیاسی، اجتماعی	۴
۲۴	صدای شرق	۱۳۴۲ق	خراسان	هفتگی	سید محمد خواجوی	سید مهدی خیاط	اجتماعی	۴
۲۵	آفتاب شرق	۱۳۴۳- ق ۱۳۵۰	خراسان	هفتگی، هفته‌ای دو بار	سید علیرضا آموزگار	سید علیرضا آموزگار	سیاسی، اجتماعی	۴-۶
۲۶	آزادی	۱۳۴۴- ق ۱۳۵۳	طوس	هفتگی، هفته‌ای دو بار	علی اکبر گلشن آزادی	علی اکبر گلشن آزادی	اجتماعی، اقتصادی	۴-۸

نتیجه‌گیری

ترجیح بین چاپ سنگی و سربی در مشهد دوره قاجار، فراتر از تفاوت فناوری، به مثابه نماد گذار از سنت به مدرنیته در حوزه نشر بود. ناکارآمدی نسبی چاپ سنگی برای پاسخگویی به نیازهای گسترده و پیچیده جامعه در حال ورود به مدرنیته، به ویژه در بخش‌های اداری و مطبوعات، باعث توجه به چاپ سربی و سرعت‌بخشی به تکامل فضای رسانه‌ای مشهد شد. این جریان درون شبکه‌ای از تعاملات اجتماعی، سیاسی و اقتصادی با نهادهای صاحب جایگاه همچون آستان قدس رضوی شکل گرفت و تثبیت شد.

ظهور چاپ سربی در مشهد نه صرفاً به عنوان یک فناوری جدید که به عنوان عاملی برای تحرک بیشتر تحولات فرهنگی، مدنی و سیاسی عمل نمود و بر گفتمان جمعی تأثیرگذار بود. در این بین، مطالعه تطبیقی فعالیت و روند تحولی چاپخانه‌های طوس و خراسان، نشان‌دهنده شکل‌گیری مراکز فرهنگی تأثیرگذار در مشهد است که فراتر از یک مرکز تولید، مبدل به بازیگر فعال در عرصه سیاست، اقتصاد و فرهنگ محلی شدند. این دو چاپخانه ضمن پاسخ به نیازهای متنوع چاپی، به نحوی فعال در بستر تحولات نوظهور، نقشی کلیدی بر عهده داشتند. بر این اساس، چاپ سربی یکی از اجزای حیاتی روند ایجاد «فضای عمومی» و «خرد جمعی» در مشهد محسوب می‌شود. می‌توان دریافت که تحولات ناشی از ورود چاپ سربی تا حد مشهودی به بازتعریف نقش نشر در نظام اجتماعی مشهد انجامید. چاپخانه‌ها نه تنها متولی نشر مطالب رسمی و دولتی، بلکه به مثابه بستری برای انتشار انتقادات اجتماعی، تجددطلبی‌ها و فعالیت‌های روشنفکری بودند. علاوه بر تأثیرات نهادی و فناوری، واکاوی متن نشریات و کتاب‌های انتشار یافته بیانگر بلوغ و رشد آگاهی اجتماعی و شکل‌گیری فضایی جدید برای بحث‌های سیاسی، اجتماعی و فرهنگی است، چنان که به عنوان ابزارهای اصلی انتقال اندیشه‌های نو و ارتقای سطح سواد عمومی عمل نموده و نقش مهمی در گذار جامعه مشهد از سنت به مدرنیته را عهده‌دار بودند. چنین محتواهای متنوع و گاه نوآورانه، نشانی از بیداری فکری و تحولات ایدئولوژیک بود که به احتمال فراوان فارغ از بسترسازی فناوری چاپ سربی نمی‌توانستند به چنین تأثیرگذاری دست یابند.

از منظر تحلیلی، مدل ظهور و استقرار صنعت چاپ سربی در مشهد واجد دو ویژگی مشهود بود: نخست، پیوند خلاقانه میان نیازهای واقعی جامعه و ظرفیت‌های فناورانه جدید و دیگری، انعطاف‌پذیری ساختارهای چاپخانه‌ای در پاسخ به تحولات روز و تعامل با نهادهای گوناگون. این ساختار برخلاف الگوهای متمرکز و دولتی در تهران و تبریز، مبنی بر شبکه‌های محلی و تعاملات اجتماعی شکل گرفته و متعاقباً از پویایی و استقلال بیشتری برخوردار بود. در مجموع، ظهور چاپ سربی در مشهد نه صرفاً به مثابه ظهور یک فناوری، بلکه به عنوان بخشی از فرآیند پیچیده احیای فرهنگی و نمایش ظرفیت‌های رسانه‌ای جمعی مورد ارزیابی قرار می‌گیرد که نشانی از ترکیب فناوری، قدرت و هویت در مسیر ورود جامعه مشهد به فضایی جدید (مدرنیزاسیون) بود.

شایان ذکر است، یافته‌های این پژوهش در مقایسه با بررسی‌های پیشین که دربردارنده اطلاعات اندک- بعضاً ناقص و اشتباه- بوده، شامل حجم گسترده‌تری از اطلاعات نظام‌مند، مستند و متمرکز است، به نحوی که با پاسخ به ابهامات و تکمیل اطلاعات به شیوه علمی مدون، به رفع خلاء اطلاعاتی در این حوزه پرداخته است. همچنین، نگرش مستقل به موضوع پژوهش و خارج‌سازی آن از حاشیه و ارائه الگوی ساختار پژوهشی برای بررسی‌های مشابه در گستره‌های جغرافیایی گوناگون، دیگر دستیافت این مقاله در مقایسه با پژوهش‌های پیشین است.

سپاسگزاری

از داوران محترم به خاطر نظرات ارزشمند تشکر و قدردانی می‌شود.

منابع

- آیتی‌قائینی، محمدباقر (۱۳۴۲ق). *بغیه الطالب فیمن رأی الامام الغایب*. مشهد: خراسان.
- اصلانیان، صبح دیوید (۱۳۹۹ش). *ظهور اولیه چاپ در عصر صفوی: نگاهی نو به نخستین چاپخانه ارمنیان در جلفای نو*. ترجمه مصطفی لعل شاطری. قم: وراقان.
- الهی، حسین (۱۳۷۹ش). *روزنامه و روزنامه‌نگاری در خراسان: از آغاز تا شهریور ۱۳۲۰*. مشهد: دانشگاه فردوسی.
- بابازاده، شهلا (۱۳۷۸ش). *تاریخ چاپ در ایران*. تهران: طهوری.
- بدایع‌نگار، فضل‌الله (۱۳۳۱ق). *مطلع الشموس*. مشهد: طوس.
- بدایع‌نگار، فضل‌الله (۱۳۲۲ق). *لباس التقوی*. مشهد: طوس.
- بدایع‌نگار، فضل‌الله (۱۳۳۴ق). *عزمت خسرویه- صدقات نیریہ (نامه آب زندگانی)*. مشهد: طوس.
- بدایع‌نگار، فضل‌الله (۱۳۳۵ق). *منتظم احمدی*. مشهد: طوس.
- بهار، جلیل (۱۳۷۷ش). *شناسنامه، زندگانی و آثار شیخ احمد بهار*. تهران: ندا.
- بیک‌باش، محمد سامی (۱۳۴۱ق). *نطق محمد سامی بیک‌باشی*. مشهد: طوس.
- پالئولک، موریس (۱۳۴۴ق). *تاریخ جنگ بین‌المللی*. ج ۱-۲. ترجمه سید اسماعیل مجاهدی. مشهد: خراسان.
- پروین، ناصرالدین (۱۳۷۷ش). *تاریخ روزنامه‌نگاری ایران و دیگر پارسی‌نویسان*. ج ۱-۲. تهران: نشر دانشگاهی.
- تاورنیه، ژان باتیست (۱۳۸۳ش). *سفرنامه تاورنیه*. ترجمه حمید ارباب‌شیرانی. تهران: نیلوفر.
- جمال، محمد (۱۳۳۳ق). *سرگذشت لمباحیا*. ج ۱-۲. ترجمه بقراط حسینی طبسی. مشهد: طوس.
- خالصی‌زاده، محمد (۱۳۴۲ق). *مواعظ اسلامی*. مشهد: خراسان.
- خالصی‌کاظمی، محمد مهدی (۱۳۴۲ق). *رساله فی تداعیل الاغسال*. مشهد: طوس.
- خالصی‌کاظمی، محمد مهدی (۱۳۴۳ق). *القواعد الفقہیہ*. مشهد: خراسان.
- حائری احقاقی اسکویی، میرزا حسن (۱۳۴۲ق). *سفرنامه سرمایه سعادت*. مشهد: خراسان.
- دلواله، پیتر (۱۳۷۰ش). *سفرنامه پیتر دلواله*. ترجمه شعاع‌الدین شفا. تهران: علمی و فرهنگی.
- دهقان کرمانی، احمد (۱۳۴۰ق). *هدیه شرق ایران*. مشهد: خراسان.
- رفاعی، عبدالجبار (۱۴۱۴ق). *معجم المطبوعات عربیہ فی ایران*. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- ریاضی، غلامرضا (۱۳۳۴ش). *راهنمای مشهد*. مشهد: زوار.
- سایکس، مازور (۱۳۳۱ق). *افتخار عوالم شیعہ*. ترجمه میرزا حسن خان منشی اول. مشهد: طوس.

- شاردن، ژان (۱۳۷۲ش). *سفرنامه شاردن*. ج ۲. ترجمه اقبال یغمایی. تهران: توس.
- شچگلوا، المییدا پاولونا (۱۳۸۸ش). *تاریخ چاپ سنگی در ایران*. ترجمه پروین منزوی. تهران: معین.
- شهوازی بختیاری، ستار (۱۳۸۳ش). *نامه‌ها و نامه‌ها: روایتی از روزنامه‌ها روزنامه‌نگاران خراسان در دوره قاجاریه*. مشهد: ایوار.
- شیرازی، میرزا صالح (۱۳۶۴ش). *مجموعه سفرنامه‌های میرزا صالح شیرازی*. تهران: تاریخ ایران.
- صحافباشی درویش، ابراهیم (۱۳۲۷ق). *طلیعه شمس*. مشهد: طوس.
- صحافباشی درویش، ابراهیم (۱۳۳۶ق). *موعظه*. مشهد: طوس.
- طارمی، رجب (۱۳۳۷ش). *روزنامه‌نگاری*. مشهد: ایران‌نما.
- علم، امیر (۱۳۳۶ق). *نطق افتتاحیه دارالشفا مبارکه*. مشهد: خراسان.
- قدس، علی (۱۳۵۱ش). *چاپخانه‌ها و گراورسازی‌های مشهد*. پایان‌نامه کارشناسی. مشهد: دانشگاه فردوسی.
- قزوینی، محمدحسن (۱۳۲۷ق). *خیرالمقال*. مشهد: طوس.
- لعل شاطری، مصطفی (۱۴۰۰ش). *تصویرسازی انتقادی در نشریات محلی اواخر دوره قاجار (مطالعه موردی: کاشف اسرار، مشهد)*. پژوهشنامه خراسان بزرگ، (۴۳)، ۶۹-۹۰.
- لعل شاطری، مصطفی (۱۴۰۳ش). *واکاوی تولیدات، فعالان و همکاران چاپخانه سنگی آستان قدس رضوی در دوره قاجار*. هنرهای صناعی خراسان بزرگ، (۷)، ۱-۳۲.
- لعل شاطری، مصطفی (۱۴۰۱ش). *نخستین کتاب چاپی مشهد (منتخب‌القصاید، ۱۲۹۴ق)*. پژوهشنامه خراسان بزرگ، (۴۷)، ۶۳-۸۶.
- محبوبی اردکانی، حسین (۱۳۷۰ش). *تاریخ مؤسسات تمدنی جدید در ایران*. ج ۱. تهران: دانشگاه تهران.
- محلای غروی، محمد (۱۳۴۳ق). *گفتار خوش یارقلی*. مشهد: خراسان.
- محیط طباطبایی، سید احمد (۱۳۶۶ش). *تاریخ تحلیلی مطبوعات ایران*. تهران: بعثت.
- مسیح‌السلطنه، فتحعلی (۱۳۴۲ق). *اندرز پرسکی*. مشهد: خراسان.
- ملک‌التجار، محمدحسین (۱۳۲۷ق). *رساله دادخواهی*. مشهد: طوس.
- مولانا، حمید (۱۳۸۵). *سیر ارتباطات اجتماعی در ایران*. تهران: دانشکده علوم و ارتباطات اجتماعی.
- ناشناس (۱۳۲۹ق). *اصول دموکراسی (شرح مرامنامه دموکرات)*. مشهد: طوس.
- ناشناس (۱۳۴۲ق). *مرامنامه جمعیت صیانت دیانت*. مشهد: طوس.
- ناشناس (۱۳۴۳ق). *بیانیه هیئت مرکزی ایالتی شیر و خورشید سرخ*. مشهد: طوس.
- نجف‌زاده، علی (۱۳۹۲ش). *گروه‌های مهاجر به مشهد از صفویه تاکنون*. مشهد: مرکز پژوهش‌های شورای اسلامی.
- نجف‌زاده، علی (۱۴۰۳ش). *پیشگامان اقتصادی و کارآفرینی در مشهد*. مشهد: انصار.
- هزارجریبی، علیقلی مسعود الملک (۱۳۳۷ق). *ارشاد المحصلین*. مشهد: خراسان.

نشریات

- آزاد*. (۱۳۴۲ق). س ۱، ش ۲؛ (۱۳۴۵ق)، س ۳، ش ۷.
- آزادی*. (۱۳۴۴ق)، س ۱، ش ۱، ۲.
- آفتاب شرق*. (۱۳۴۳ق)، س ۱، ش ۸.
- آگاهی*. (۱۳۳۳ق)، س ۱، ش ۴۴؛ (۱۳۴۴ق)، س ۱، ش ۴۴.
- ادب*. (۱۳۱۸ق)، سال ۱، شماره ۶.
- اطلاعات یومیه*. (۱۳۳۲ق)، س ۱، ش ۱۷۳؛ (۱۳۳۳ق)، س ۲، ش ۶، ۱۰۰، ۱۱۱.
- الکمال*. (۱۳۳۸ق)، س ۱، ش ۱؛ (۱۳۴۲ق)، س ۳، ش ۵.
- ایران سلطانی*. (۱۳۲۵ق)، س ۶۰، ش ۳.
- بشارت*. (۱۳۲۴ق)، س ۱، شماره ۶؛ (۱۳۲۵ق)، س ۱، ش ۱۴.
- بهار*. (۱۳۳۵ق)، س ۱، ش ۱؛ (۱۳۳۶ق)، س ۲، ش ۱؛ (۱۳۳۷ق)، س ۲، ش ۵۷؛ (۱۳۳۹ق)، س ۵، ش ۳.

- تازه‌بهار. (۱۳۳۸ق). س ۱، ش ۴۲: (۱۳۳۹ق). س ۱، ش ۳.
- جهان‌زنان. (۱۳۳۹ق). س ۱، شماره ۱، ۴.
- چمن. (۱۳۳۴ق). س ۲، ش ۱، س ۷، ش ۷، (۱۳۳۵ق)، س ۲، ش ۶۵: (۱۳۵۰ق). س ۱۸، ش ۴۵: (۱۳۵۴ق)، س ۲۱، ش ۹.
- خراسان. (۱۳۲۷ق). س ۱، ش ۱۸.
- خورشید. (۱۳۲۴ق). س ۱، ش ۱: (۱۳۲۵ق)، س ۱، ش ۳، ۶: (۱۳۲۸ق)، س ۳، ش ۴۹: (۱۳۴۲ق). س ۱، ش ۱.
- دانش. (۱۳۳۸ق). س ۱، ش ۱.
- دیستان. (۱۳۴۱ق). س ۱، ش ۱.
- شرق ایران. (۱۳۳۳ق). س ۱، ش ۴۰: س ۲، ش ۴۱: س ۳، ش ۱۲: (۱۳۳۸ق). س ۴، ش ۴۱.
- صدای شرق. (۱۳۴۲ق). س ۲، ش ۱۲.
- طوس. (۱۳۲۷ق). س ۱، ش ۱.
- فکر آزاد. (۱۳۴۰ق). س ۱، ش ۱.
- کاشف اسرار. (۱۳۳۲ق). س ۲، شماره ۳، ۱۷.
- مهرمنیر. (۱۳۳۹ق). س ۲، ش ۱۶: (۱۳۴۰ق)، س ۲، ش ۱۶: (۱۳۴۵ق). س ۵، ش ۳۳.
- مینو. (۱۳۴۶ق). س ۱۴، ش ۱۴.
- نوبهار. (۱۳۲۸ق). س ۱، ش ۱: (۱۳۳۲ق). س ۲، ش ۱، ۲.
- وطن. (۱۳۳۳ق). س ۷، ش ۱۸.

اسناد

ساکما (سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران)

۳۱۰/۳۶۶۷۱

ساکماق (سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی)

۱۴۶۴، ۱۴۶۵، ۴۷۵۱، ۱۹۹۶۱، ۱۹۷۴۱، ۳۲۱۸۳، ۳۲۳۰۹، ۴۴۵۰۶، ۴۵۱۴۴، ۶۳۸۱۴، ۶۵۶۷۲، ۷۲۶۵۸، ۷۹۳۱۵، ۹۳۳۲۵، ۹۴۶۴۹، ۹۸۰۲۹، ۱۰۰۰۸۹، ۱۰۴۹۵۲، ۱۰۵۰۱۶، ۱۰۵۴۹۴، ۱۰۶۴۰۰، ۱۰۶۴۰۲، ۱۳۷۷۰۹، ۱۴۰۰۲۷

کمام (کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی)

۶/۳۹/۱۸/۶/۴۹۳

References

- Alam, A. (1917). *Notgh Eftetahiye Dar al-Shafa Mubarake*. Mashhad: Khorasan.
- Amin, C. M. (2015). The Press and Public Diplomacy in Iran, 1820–1940. *Iranian Studies*. (48), 269–287.
- Aqeel, M. (2009). Commencement of Printing in the Muslim World: A View of Impact on Ulama at Early Phase of Islamic Moderate Trends. *Kyoto Bulletin of Islamic Area Studies*. (2), 10–21.
- Aslanian, S. D. (2020). *The early arrival of print in safavid Iran*. Translated by Mostafa La'l Shateri. Qom: Varaqan.
- Ayati-Qa'ini, M. B. (1923). *Bughyat al-Talib fiman ra'a al-Imam al-Gha'ib*. Mashhad: Khorasan.
- Babazadeh, S. (1999). *Tarikh-e Chap dar Iran*. Tehran: Tahuri.
- Badai'negar, F. (1904). *Libas al-Taqla*. Mashhad: Tus.
- Badai'negar, F. (1912). *Matla' al-Shams*. Mashhad: Tus.
- Badai'negar, F. (1915). *'Azamat-e Khusrawiyya-Sadaqat-e Niriya (Namah-e Ab-e Zindagani)*. Mashhad: Tus.

- Badai'negar, F. (1916). *Muntazam-e Ahmadi*. Mashhad: Tus.
- Bahar, Jalil. (1998). *Shenasnameh, Zendegani va Asar-e Sheikh Ahmad Bahar*. Tehran: Neda.
- Barjesteh, F. (2007). Introduction to Entertainment in Qajar Persia. *Iranian Studies*, (40), 447-454.
- Bik-Bashi, M. S. (1922). *Notgh-e Mohammad Sami Bik-Bashi*. Mashhad: Tus.
- Chardin, J. (1993). *Chardin Travelogue*. Vol. 2. Translated by Eghbal Yaghmaei. Tehran: Tus.
- Dehghan Kermani, A. (1921). *Hediye Sharq Iran*. Mashhad: Khorasan.
- Della Valle, P. (1991). *Pietro Delavaleh's Travelogue*. Translated by Shoa al-Din Shafa. Tehran: Elmi va Farhangi.
- Elahi, H. (2000). *Ruznameh va Ruznamenegari dar Khorasan: Az Aghaz ta Shahrivar 1320*. Mashhad: Ferdowsi University.
- Febver, L. (1976). *The Coming of the Book: The Impact of Printing 1450-1800*. London: New Left Books.
- Floor, W. (1980). The First Printing—Pressin Iran. *Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft*. (130), 369-371.
- Ghods, A. (1972). *Chapkhaneha va Gravarsazi-ha-ye Mashhad*. Bachelor's Thesis. Mashhad: Ferdowsi University.
- Green, N. (2009). Journeymen, Middlemen: Travel, Transculture, and Technology in the Origins of Muslim Printing. *International Journal of Middle East Studies*, (41), 203-224.
- Green, Nile. (2010). Persian Print and the Stanhope Revolution: Industrialization, Evangelicalism, and the Birth of Printing in Early Qajar Iran. *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*. (30), 473-490.
- Haeri Ehghaghi Oskooei, M. H. (1923). *Safarnameh-e Sarmaye-ye Sa'adat*. Mashhad: Khorasan.
- Hezar Jaribi, A. Q. M. A. M. (1918). *Ershad al-Mohaselein*. Mashhad: Khorasan.
- Jahn, K. (1970). Paper Currency in Iran: A Contribution to the Cultural and Economic History of Iran Inthe Mongol Period. *Journal of Asian History*, (4), 101-135.
- Jamal, M. (1915). *Sargozasht-e Lambajia*. Vol. 1-2. Translated by Boqrat Hosayni Tabasi. Mashhad: Tus.
- Khalesi-zadeh, M. (1923). *Mavaez-e Eslami*. Mashhad: Khorasan.
- Khalesi-Kazemi, M. M. (1923). *Resaleh fi Tadakhul ol-Aghsal*. Mashhad: Tus.
- Khalesi-Kazemi, Mo. M. (1924). *Al-Qavaed ol-Feqhiyeh*. Mashhad: Khorasan.
- Khanbaghi, A. (2006). *The Fire, the Star and the Cross: Minority Religions in Medieval and Early Modern Iran*. New York: I. B. Tauris.
- La'l shateri, M. (2021). Critical Illustration in Local Publications of the Late Qajar Period (Case Study: Kashif Asrar, Mashhad). *Journal of Greater Khorasan*. (43), 69-90.
- La'l shateri, M. (2022). The first printed book in Mashhad (Muntakhab al-Qasāyed, 1294 AH.). *Journal of Greater Khorasan*. (47), 63-86.
- La'l shateri, M. (2024). Analyzing the Productions, Activists, and Collaborators of the Lithography Press of Astan Quds Razavi in the Qajar Era. *Handicrafts of Great Khorasan*, (7), 1-32.

- Mahboobi Ardakani, H. (1991). *Tarikh-e Moassasat-e Tamadoni-e Jadid dar Iran*. Vol. 1. Tehran: University of Tehran.
- Mahlati Gharaavi, M. (1924). *Goftar-e Khosh Yarqoli*. Mashhad: Khorasan.
- Malek al-Tojjar, M. H. (1909). *Resaleh Dadkhahi*. Mashhad: Toos.
- Masih al-Saltaneh, F. (1923). *Andarz-e Pezeshki*. Mashhad: Khorasan.
- Marzolph, U. (2002). Early Printing History in Iran (1817-ca. 1900). *Middle Eastern Languages and the Print Revolution*. Westhofen: Ausstellungskatalog Gutenberg Museum Mainz.
- Marzolph, U. (2007). Persian Incunabula: A Definition and Assessment. *Gutenberg-Jahrbuch*. (82), 205-220.
- Mohit Tabatabai, S. A. (1987). *Tarikh-e Tahliili-e Matbu'at-e Iran*. Tehran: Be'sat.
- Mowlana, H. (2006). *Sir-e Ertebatat-e Ejtemai dar Iran*. Tehran: Daneshkade-e Olom va Ertebatat-e Ejtemai.
- Najafzadeh, A. (2013). *Grouh-ha-ye Mohajer be Mashhad az Safaviyeh ta Konun*. Mashhad: Markaz-e Pajooresh-ha-ye Shoraye Eslami.
- Najafzadeh, A. (2024). *Pishgaman-e Eghtesadi va KarafarinI dar Mashhad*. Mashhad: Ansar.
- Paleolk, M. (1925). *History of International War*. Vol. 1-2. Translated by Seyed Ismail Mojahedi. Mashhad: Khorasan.
- Parvin, N. A. D. (1998). *Tarikh-e Ruznameh-negari-e Iran va Digar Parsi-nevisan*. Vol. 1-2. Tehran: Nashr-e Daneshgahi.
- Proudfoot, I. (1997). Mass Producing Houris's Moles or Aesthetics and Choice of Technology in Early Muslim Book Printing. *Islam: Essays on Scripture, Thought and Society*. Leiden: Brill.
- Qazvini, M. H. (1909). *Khayr al-Maqal*. Mashhad: Tus.
- Refai, A. (1993). *Majma al-Matbuat Arabiyye fi Iran*. Tehran: Vezarat Farhang va Ershad Eslami.
- Riazi, G. (1955). *Rahnamaye Mashhad*. Mashhad: Zavar.
- Robinson, F. (1993). Technology and Religious Change: Islam and the Impact of Print. *Modern Asian Studies*. (27), 229-251.
- Sahafbashi Darvish, E. (1909). *Tali'e Shams*. Mashhad: Tus.
- Sahafbashi Darvish, E. (1917). *Moe'ze*. Mashhad: Tus.
- Shahvar, S. (2020). Domestic and external considerations in the struggle over regency in early Qajar Iran: The princely rivalry between 'Abbas Mirza and Muhammad-'Ali Mirza. *Middle Eastern Studies*, (56), 549-569.
- Shahvazi Bakhtiari, S. (2004). *Nameha va Nameha: Ravayati az Ruznameha va Ruznamenegaran Khorasan dar Dore Qajariye*. Mashhad: Evar.
- Shchegluya, O. (2009). *History of lithography in Iran*. Translated by Parvin Manzavi. Tehran: Moin.
- Shirazi, M. S. (1985). *Majmue Safarnameha Mirza Saleh Shirazi*. Tehran: Tarikh Iran.
- Sykes, M. (1912). *The glory of the Shia world*. Translated by Mirza Hasan Khan Monshi Awal. Mashhad: Tus.
- Taromi, R. (1958). *Ruznameh-negari*. Mashhad: Iran-nama.
- Tavernier, J. B. (2004). *Voyage en Perse*. Translated by Hamid Arbab-Shirani. Tehran: Niloufar.
- Unknown. (1911). *Osul-e Demokrasi (Sharh-e Maramnameh Democrat)*. Mashhad: Toos.

Unknown. (1923). *Maramnameh-e Jameiyat-e Siyanat-e Diyanat*. Mashhad: Toos.

Unknown. (1924). *Bayanieh-e Heyat-e Markazi-e Eyalati-e Shir o Khorshid-e Sorkh*. Mashhad: Toos.

Magazines

Azad. (1924). vol 1, no 2; (1927), vol 3, no 7.

Azadi. (1926), vol 1, no 1, 2.

Aftab Sharq. (1925). vol 1, no 8.

Agahi. (1915), vol 1, no 44; (1926). vol 1, no 44.

Adab. (1900). vol 1, no 6.

Ettelaat Yomieh. (1914). vol 1, no 173; (1915). vol 2, no 6, 100, 111.

Al-kamal. (1920). vol 1, no 1; (1924), vol 3, no 5.

Iran-e Soltani. (1907). vol 60, no 3.

Besharat. (1906). vol 1, no 6; (1907), vol 1, no 14.

Bahar. (1917). vol 1, no 1; (1918). vol 2, no 1; (1919), vol 2, no 57; (1921), vol 5, no 3.

Tazeh-Bahar. (1920). vol 1, no 42; (1911). vol 1, no 1, 3.

Jahan-e Zanan. (1921). vol 1, no 1, 4.

Chaman. (1916). vol 2, no 1, vol 7, no 7, (1917), vol 2, no 65; (1931). vol 18, no 45; (1935), vol 21, no 9.

Khorasan. (1909). vol 1, no 1, 18.

Khorshid. (1906). vol 1, no 1; (1907), vol 1, no 1, 3, 6; (1910), vol 3, no 49; (1924). vol 1, no 1.

Danesh. (1920). vol 1, no 1.

Dabestan. (1923). vol 1, no 1.

Sharq-e Iran. (1915). vol 1, no 40; vol 2, no 41; vol 3, no 12; (1920). vol 4, no 41.

Sedaye Sharq. (1924). vol 2, no 12.

Toos. (1909). vol 1, no 1.

Fekr Azad. (1922). vol 1, no 1.

Kashef-e Asrar. (1914). vol 2, no 3, 17.

Mehr-e manir. (1921). vol 2, no 16; (1922), vol 2, no 16; (1927). vol 5, no 33.

Minu. (1928). vol 14, no 14.

Nowbahar. (1910). vol 1, no 1; (1914). vol 2, no 1, 2.

Vatan. (1915). vol 7, no 18.

Documents

SAKMA (National Library and Archives of Iran)

۳۱۰/۳۶۶۷۱

SAKMAQ (Organization of Libraries, Museums and Documentation Center of Astan Quds Razavi)

۱۴۶۴, ۱۴۶۵, ۴۷۵۱, ۱۹۹۶۱, ۱۹۷۴۱, ۲۲۱۸۳, ۲۲۳۰۹, ۴۴۵۰۶, ۴۵۱۴۴, ۶۳۸۱۴, ۶۵۶۷۲, ۷۲۶۵۸, ۷۹۳۱۵, ۹۳۳۲۵, ۹۴۶۴۹,

۹۸۰۲۹, ۱۰۰۰۸۹, ۱۰۴۹۵۲, ۱۰۵۰۱۶, ۱۰۵۴۹۴, ۱۰۶۴۰۰, ۱۰۶۴۰۲, ۱۳۷۷۰۹, ۱۴۰۰۲۷

KEMAM (Library, Museum and Document Center of Iran Parliament)

۶/۳۹/۱۸/۶/۴۹۳